

Diplomová práce

Eriksenův koncept rychlého a pomalého času

Studijní program:

N0114A300106 Učitelství pro střední školy a 2.
stupeň základních škol

Studijní obory:

Český jazyk a literatura
Základy společenských věd

Autor práce:

MgA. Vít Zeman

Vedoucí práce:

PhDr. Veronika Frantová, Ph.D.
Katedra filosofie

Liberec 2023

Zadání diplomové práce

Eriksenův koncept rychlého a pomalého času

<i>Jméno a příjmení:</i>	MgA. Vít Zeman
<i>Osobní číslo:</i>	P21000807
<i>Studijní program:</i>	N0114A300106 Učitelství pro střední školy a 2. stupeň základních škol
<i>Specializace:</i>	Český jazyk a literatura Základy společenských věd
<i>Zadávací katedra:</i>	Katedra filosofie
<i>Akademický rok:</i>	2021/2022

Zásady pro vypracování:

Hlavním cílem práce je filosoficko-sociologická interpretace Eriksenova konceptu rychlého a pomalého času. Klíčovou oporou této interpretace bude jednak sociologický konstruktivistický přístup Bergera a Luckmanna, jednak filosofie času Aurelia Augustina, resp. její fenomenologické pojetí. Výsledky této interpretace budou v závěru práce využity ke stanovení některých pedagogicky relevantních závěrů, resp. konkrétních důsledků pro didaktiku.

Předběžná osnova práce

Představení a artikulace Eriksenova konceptu rychlého a pomalého času, potažmo jeho atributů. Jeho doplnění Borscheidovými poznatky. Interpretace daného konceptu na základě konstruktivistického paradigmatu. Nástin filosofické analýzy fenoménu času (Augustinus, fenomenologie). Zejména pak otázka času coby distentio animi, kteréžto jako subjektivní prožívání času může být ovlivněno jedincem přijatým, resp. společností užívaným konstruktem rychlého a pomalého času. Usouvzažnění konstruktivisticky pojatého rychlého a pomalého času a filosofického konceptu času. Vyvození konkrétních změn, které onen konstrukt času (v člověku a ve společnosti) zapříčiňuje. Aplikace získaných poznatků v oblasti pedagogiky a didaktiky. Klíčovou otázkou je, nakolik (a jak konkrétně) mohou výše uvedené analýzy přispět k optimalizaci současných didaktických metod.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování práce:

elektronická

Jazyk práce:

Čeština

Seznam odborné literatury:

AURELIUS AUGUSTINUS. Vyznání. 6. vyd. v Kalichu. Praha: Kalich, 2012. BAUMAN, Zygmunt. Tekutá modernita. Praha: Mladá fronta, 2002. BERGER, Peter L. ? LUCKMANN, Thomas. Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění. Brno: CDK, 1999. BORSCHIED, Peter. Virus času: Kulturní dějiny zrychlování. Praha: Mladá fronta, 2007. ERIKSEN, Thomas Hylland. Syndrom velkého vlka: Hledání štěstí ve společnosti nadbytku. Brno: Doplněk, 2010. ERIKSEN, Thomas Hylland. Tyranie okamžiku. 3. vyd. Brno: Doplněk, 2018. GOTTSCHALL, Jonathan. The Storytelling Animal: How Stories Make Us Human. New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 2012. HEIDEGGER, Martin. Bytí a čas. Praha: OIKOYMENH, 2018. KABELE, Jiří. Sociální konstruktivismus. In Sociologický časopis. 1996, roč. 32, č. 3, s. 317?337.

KIERKEGAARD, Soren Aabye. Současnost. Ve Votobii vydání první (podle původního vydání: Mladá fronta, 1969). Olomouc: Votobia, 1996.

MAREŠ, Jiří. Člověk a subjektivní čas. Fenomén času ve výchově a vzdělávání [online]. 2010, roč. 15, č. 1. Dostupné z: <http://www.phil.muni.cz/journals/index.php/studia-paedagogica/article/view/95/198>

MERLEAU-PONTY, Maurice. Fenomenologie vnímání. Praha: OIKOYMENH, 2013. ISBN 978-80-7298-485-5.

O?LEARY, John V. ? WRIGHT, Fred. Social Constructivism and the Group-as-a-Whole. In Group. 2005, vol. 29, no. 2, p. 257?276.

URBAN, Lukáš. Sociologie: Klíčová témata a pojmy. Praha: Grada, 2017.

VÍCH, Marek. Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie. In E-LOGOS, 2008, vol. 15, iss. 1, p. 1-36.

ŽÁČKOVÁ, Lucie. ?Nestíháme!?: Časový tlak a nedostatek času v soudobé společnosti. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. 2014. Vedoucí práce: Marek Šebeš. Další informace

Vedoucí práce:

PhDr. Veronika Frantová, Ph.D.

Katedra filosofie

Datum zadání práce:

16. listopadu 2021

Předpokládaný termín odevzdání:

30. června 2023

L.S.

prof. RNDr. Jan Pícek, CSc.
děkan

doc. PhDr. David Václavík, Ph.D.
vedoucí katedry

Prohlášení

Prohlašuji, že svou diplomovou práci jsem vypracoval samostatně jako původní dílo s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé diplomové práce a konzultantem.

Jsem si vědom toho, že na mou diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu Technické univerzity v Liberci.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti Technickou univerzitu v Liberci; v tomto případě má Technická univerzita v Liberci právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Současně čestně prohlašuji, že text elektronické podoby práce vložený do IS/STAG se shoduje s textem tištěné podoby práce.

Beru na vědomí, že má diplomová práce bude zveřejněna Technickou univerzitou v Liberci v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů.

Jsem si vědom následků, které podle zákona o vysokých školách mohou vyplývat z porušení tohoto prohlášení.

Poděkování

Rád bych na tomto místě poděkoval PhDr. Veronice Frantové, Ph.D., která věnovala nemalou část svého času vedení této práce, pročitání různých verzí jednotlivých kapitol, poskytování cenných rad a konzultací. Dále bych rád vyjádřil dík všem, kteří mi umožnili investovat dostatek času do tvorby této diplomové práce – zejména své ženě Věrce, jakož i celé rodině a přátelům. Doufám, že naše společné úsilí nebylo, není a nebude marné.

Anotace

Tato práce se zabývá konceptem rychlého a pomalého času Thomase Hyllanda Eriksena. Tento koncept je (re)konstruován a analyzován z hlediska sociologické a filosofické perspektivy. Zatímco je sociologické zkoumání založeno zejména na paradigmatu sociálního konstruktivismu, pramení filosofické tázání z augustiniánské a fenomenologické filosofie času, která zdůrazňuje propojení času a mysli subjektu. Výsledky tohoto zkoumání jsou pak využity pro vytvoření souboru doporučení pro edukační proces ve věku akcelerující společnosti.

Klíčová slova

T. H. Eriksen, rychlý čas, pomalý čas, subjektivní čas, objektivní čas, sociální konstruktivismus, akcelerace, determinanty reálné výuky, čas ve výuce

Annotation

This thesis deals with the concept of fast and slow time, which was developed by Thomas Hylland Eriksen. This concept is (re)constructed and analyzed from a sociological and philosophical perspective. While the sociological research is based mostly on the paradigm of social constructivism, the philosophical inquiry emanates mostly from Augustinian and phenomenological philosophy of time, which stresses the interconnection of time and the mind of the subject. Results of this inquiry are utilized to create a set of suggestions for the educational process in the age of accelerating society.

Key words

T. H. Eriksen, fast time, slow time, subjective time, objective time, social constructivism, acceleration, determinants of education quality, time in education

Obsah

Úvod	9
1 Eriksenův koncept rychlého a pomalého času	12
1.1 Synergický pohled na zkušenost (zakoušení) pomalosti času	15
1.2 Synergický pohled na zkušenost (zakoušení) rychlého času	18
2 Čas jako (sociální) konstrukt.....	23
2.1 Sociální konstruktivismus a sociologie vědění.....	24
2.2 Přemíra rychlého času jako vedlejší produkt historického a technologického vývoje.....	31
2.3 Rozbití časoprostoru: rychlý čas a klesající relevance prostoru	35
2.4 Rychlý čas jako důsledek nadbytku informací.....	39
3 Čas jako filosofický problém	44
3.1 Čas jako fenomén konstituovaný změnou a pohybem	44
3.2 Čas jako fenomén s těžištěm v subjektu.....	46
3.3 Čas jako úkol.....	54
4 Synergie sociologického a filosofického pohledu	59
4.1 Reciprocita fenomenálního časového horizontu a sociální reality: její charakter a některé důsledky.....	59
4.2 Akcelerující společnost jako manifestace Heideggerova „ono se“	62
5 Rychlý a pomalý čas jako pedagogická výzva.....	65
5.1 Čas jako determinant reálné výuky	65
5.2 Nadbytek rychlého času, trvale částečná pozornost (CPA) a AD(H)D.....	70
5.3 Edukační proces tváří v tvář nadbytku rychlého času	77
Závěr.....	83
Seznam použitých zdrojů	85

Úvod

Když jsem v rámci svého bakalářského studia skládal zkoušku ze středověké filosofie, byl jsem zaskočen otázkou na téma pojetí času u sv. Augustina – a to zejména proto, že jsem čas nechápal jako významný filosofický problém. Podruhé jsem byl časem zaskočen, když jsem vlivem špatného time-managementu nedovedl správně rozvrhnout studium a brigádu, což vedlo k tomu, že jsem musel „dohánění restů“ věnovat nemalou část Vánoc. Tato zkušenost se mi pak o rok později připomněla, když jsem otevřel knihu T. H. Eriksena *Tyranie okamžiku*. Pamatuji si, že jsem četbou jedním dechem strávil celé dopoledne. Pomyslnou poslední kapkou pak byla má pedagogická praxe, na jejímž začátku jsem měl nemalé potíže při odhadování délky trvání jednotlivých aktivit v rámci výuky. Občas se mi stalo, že žáci pracovali rychleji, než jsem očekával, jindy jsem musel naopak plnění úkolů žáky z pozice učitele výrazněji urychlovat.

V současné době tedy považuji čas za jeden ze zásadních filosofických, sociologických i pedagogických problémů. Z toho důvodu jsem se také rozhodl vypracovat diplomovou práci na toto – v českém pedagogickém prostředí poměrně málo prozkoumané – téma. Pomyslnou červenou nití, která propojuje jednotlivé kapitoly, je Eriksenův koncept rychlého a pomalého času, jenž je jednak východiskem této práce, a jehož prohloubení a hlubší prozkoumání je zároveň jedním z cílů této práce. Záměrem tohoto textu však není samoúčelné (re)konstruování Eriksenova konceptu v širších souvislostech, nýbrž následné využití poznatků, které ona (re)konstrukce skýtá, v oblasti pedagogické.

V první kapitole předkládám základní nástin konceptů rychlého a pomalého času. Rámec, ve kterém se budou úvahy pohybovat, jakož i základní terminologii přebírám povytce od Eriksena. Určitou výjimku tvoří pojem „zkušenost“ a „zakoušení“, které přidávám jakožto určité zpřesnění a interpretaci Eriksenovy terminologie (konkrétně se jedná o zpřesnění klíčových pojmů: „rychlý čas“ a „pomalý čas“).

Eriksenův koncept vychází zejména z myšlenek Paula Virilia a Henriho Bergsona (příležitostně je pak Eriksenem zmíněn i Anthony Giddens, Ulrich Beck, Zygmunt Bauman, Pierre Bourdieu a Jean Baudrillard). Spíše než deskripcí je ale první kapitola syntézou či komentářem. Eriksenovy myšlenky, které samozřejmě tvoří rámec i jádro textu, jsou doplněny jednak poznatky Petera Borscheida, jednak tezemi Zygmunta Baumana. Zatímco Borscheidova publikace *Virus času* představuje hutné faktografické pojednání o souvztažnosti technologického pokroku a fenoménu zrychlování společnosti, které se tematikou času zabývá explicitně a přednostně, dílo

Zygmunta Baumana čas tematizuje zejména v souvislosti s postmoderním zkapalňováním modernity (transformací modernity tuhé na modernitu tekutou), s procesem globalizace, která s časem úzce souvisí, a v neposlední řadě také v souvislosti s charakterem postmoderní osobnosti, která se vyznačuje nespojitostí, fragmentárností, nekonekventním jednáním či epizodičností různých oblastí jednání.¹

Tyto dva autory jsem zvolil pro interpretaci a případné doplnění Eriksenových myšlenek zejména proto, že – ačkoli nejsou Eriksenem takřka vůbec zmiňováni – nazírají celou problematiku z podobné perspektivy. Spíše než komparací je tedy první kapitola synergickou syntézou, ve které se snažím prostřednictvím myšlenek ostatních autorů přiblížit a konkretizovat Eriksenovy kategorie rychlého a pomalého času.

Druhá kapitola obsahuje krátké představení sociálního konstruktivismu jako implicitního paradigmatu, ze kterého vychází Eriksenův koncept rychlého a pomalého času. Důraz je kladen na procesy habitualizace lidského chování, na dyádu procesů internalizace – externalizace zakládajících mechanismus sociální konstrukce reality a na celkovou dialektickou povahu sociálně konstruované reality ve vztahu k jejím konstruktérům. Kapitola dále obsahuje i úvahy rozvádějící Eriksenem zastávaný umírněný technologický determinismus – na několika exemplářích technologického pokroku se ukazuje i jeden z důležitých kořenů akcelerace životního tempa současné společnosti a s ní související nadměry zakoušení rychlého času. Měřitelný čas je pak na tomto pozadí identifikován jako sociální konstrukt, na jehož vzniku se nemalou měrou podílela a podílí anihilace rezistence prostoru způsobená technologickým vytěžováním ekonomizovaného času. Kapitola se v závěru zabývá i dalším neméně významným faktorem souvisejícím se sociálním konstruováním nadměry rychlého času – informační přesyceností současného člověka.

Třetí kapitola sestává ze tří podkapitol, které se věnují jednotlivým aspektům filosofického diskursu o problematice času. Aristotelská dvojí vázanost času, Augustinovo pojetí času jakožto rozprostranění duše, Kantovo chápání času jako apriorní formy nazírání, fenomenologické pojetí času coby sítě intencionalit i Heideggerovo a Senecovo chápání času jakožto lidského údělu a úkolu je v této práci tematizováno zejména jako kontext a interpretační klíč, s jehož pomocí bude možno

¹ Srov. BAUMAN, Z. *Úvahy o postmoderní době*. Vydání druhé, dotisk. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006. S. 25.

sociologický, resp. antropologický koncept rychlého a pomalého času hlouběji analyzovat.

Analýza, jakož i syntetické myšlenky jsou pak předmětem kapitoly čtvrté. V ní se snažím nastínit, nakolik je hledisko filosofické s hlediskem sociologickým kompatibilní. Pokouším se popsat fenomén zužování horizontu subjektivně zakoušeného času, o kterém hovoří Eriksen jako o nadměrném zakoušení rychlého času, jako jeden z klíčových výsledků dialektické interakce jedinců se sociální realitou. Kapitola zároveň obsahuje i určitý nárys možné interpretace této situace optikou Heideggerovy filosofie: akcelerující společnost je z tohoto hlediska realitou, která značně protěžuje život v odcizeném neautentickém modu „ono se“.

Po čtvrté kapitole, která je pomyslným sklenutím filosofického a sociologického pohledu, se v následující páté kapitole snažím tyto výsledky aplikovat na poli pedagogickém. Ačkoli je totiž problematika času chápána jako velmi důležitá, je jí v rámci českého pedagogického myšlení věnován poměrně malý prostor. Problém subjektivního času ve výuce je pak téměř neprobádanou krajinou. Právě proto se v závěrečné kapitole snažím o aplikaci poznatků. Právě proto jsem se pokusil nastínit soubor určitých pravidel a doporučení pro efektivní práci s rychlým a pomalým časem v procesu výuky. O fenoménu nadbytku rychlého času zde také pojednávám v souvislosti s pozorností a jejím tříštěním. Řešení problematiky kolektivního zakoušení nadbytku rychlého času pak shledávám jednak v aplikaci některých podpůrných opatření pro žáky s poruchou pozornosti na celý třídní kolektiv, jednak v konkretizaci a modifikaci některých Eriksenem navrhovaných regulí pro využívání času pro realitu edukačního procesu.

1 Eriksenův koncept rychlého a pomalého času

První stranu první kapitoly práce zaměřené na Eriksenův koncept pomalého a rychlého času si dovolím uvést Eriksenovým citátem: „*Everything becomes chapter one, page one.*“² (Všechno se stává kapitolou jedna, stranou jedna.)

Norský antropolog Thomas Hylland Eriksen (nar. 1962) tuto větu pronáší, když pojednává o rychlosti současné (globální a postmoderní) kultury a společnosti. Tato rychlost je nejen rychlostí životního stylu, ale především rychlostí transferu informací (který ovšem s životním stylem velmi úzce souvisí). Rychlý je dle Eriksena také nárůst kvantity dostupných informací, kteréžto získávají stále častěji podobu nepatrných nekoherentních fragmentů, které „*rozrušují souvislou sumu vědění, dělí ji na malé kousky a vytlačují vše, co je poněkud zastaralé, poněkud objemnější a poněkud zdlouhavé.*“³ V těsné souvislosti s rychlou informační společností, resp. s mechanismy, které v informační společnosti působí a které tuto společnost konstituují, pojednává Eriksen o konceptu dvou časů – o konceptu času rychlého a pomalého.⁴ Existence těchto dvou odlišných zakoušení času je příčinou i důsledkem situace, ve které se dle Eriksena nachází stále více a více lidí; jde o stav trvalé akcelerace a fragmentarizace životního stylu a potažmo o nárůst fenoménu existenciální alienace.

Dyáda „rychlý čas – pomalý čas“, resp. její specifická konstelace (nárůst rychlého času na úkor času pomalého), je pak jedním z vláken hustého přediava jednotlivých aspektů postmoderní společnosti, která jsou navzájem složitě propojena a vzájemně se ovlivňují. Právě proto bude po úvodním nástinu charakteristik rychlého a pomalého času v této práci pojednáno i o několika vybraných vztazích mezi oběma časy a o některých dalších důležitých aspektech informační společnosti, které jsou z hlediska zkoumaného textu relevantní a reprezentativní.

Ačkoli by název této práce mohl sugerovat myšlenku, že koncept rychlého a pomalého času je povýtce Eriksenovým originálním počinem, je zapotřebí zmínit, že obdobnými úvahami se Eriksen zdaleka nezabývá sám (to již bylo koneckonců řečeno v úvodu této práce). Ve svých tezích o rychlém a pomalém čase vychází Eriksen jednak z vitalistické filosofie Henriho Bergsona, jednak z mnohých uměleckých děl, mezi nimiž vyniká zejména novela Michaela Endeho *Děvčátko Momo*

² ERIKSEN, T. H. Media Speed: notes on an accelerating culture. In ALMQVIST, K., LINKLATER, A., eds. *Media and Media Power: Perspectives from the Engelsberg seminar 2004*. Stockholm: Axel and Margaret Ax, 2005, s. 97–107. S. 104.

³ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*. Třetí vydání. Brno: Doplněk, 2018. S. 7.

⁴ Informační společnost a její mechanismy jsou totiž podle Eriksena nejen kontextem, ale i hlavním faktorem, který zapříčiňuje nárůst rychlého a marginalizaci pomalého času.

a ukradený čas, ale zároveň také z díla Giddensova, Baumanova a Beckova. Dále jsou Eriksenem často citováni Pierre Bourdieu, Jean Baudrillard a velmi hojně také Paul Virilio a Gregory Bateson.⁵ S ohledem na charakter Eriksenova díla, jsa tímto myslitelem v tomto ohledu inspirován, se i já v této práci pokusím o obdobnou synergii, která bude, jak doufám, ku prospěchu věci.

Právě proto je však zapotřebí připojit drobnou poznámku týkající se termínů, se kterými budu v rámci této práce operovat. Jedním z těchto termínů je termín „postmoderní společnost“. Komplikovanou a jednoznačně nezodpovězenou otázkou, zdali je oprávněné a adekvátní nazývat současnou dobu dobou postmoderní, či zda je lépe hovořit o tekuté moderně, hypermoderní době apod., zde ponechávám stranou.⁶ Dále je pak nutno poznamenat, že pojmy „postmoderní společnost“ a „informační společnost“ nechápu jako ekvivalentní. Přesto jich však užívám k označení téže společnosti. Otázka po obsahu a rozsahu těchto pojmů, resp. po jejich denotátech a signifikátech a jejich vzájemných vztazích však notnou měrou překračuje rozsah a záměr této práce. I v tomto případě tedy budiž pouze poukázáno na existenci této problematiky, kterou však v rámci tohoto textu není možné uspokojivě vyřešit.⁷ Konečně pak jde o zcela zásadní pojmovou dvojici „rychlý čas“ a „pomalý čas“. V různých místech této práce používám s ohledem na daný kontext (sociologicko-antropologický, filosofický, psychologický, pedagogický) různé termíny odkazující k fenoménu rychlého, resp. pomalého času. Ačkoli může být tento krok poněkud problematický a těžkopádný z hlediska terminologického, odvážil jsem se jej učinit, a to zejména proto, že věřím, že toto pojmové rozpětí umožní lépe porozumět

⁵ Explicitní zmínku o navázání na některé myšlenkové proudy lze nalézt např. v: ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 146.

⁶ S ohledem na zaměření a rozsah této práce se pouze omezím na pojmenování, nikoli však hlubší analýzu této problematiky. Zygmunt Bauman v souvislosti s touto otázkou přináší výčet (nikoli vyčerpávající) některých pojmů různých autorů, kteří popisující totožnou společnost tvrdí, že se tato společnost nachází ve stadiu pozdní moderny (Giddens), sekundární moderny (Beck), v supermoderním stadiu (Balandier), popř. ve stadiu postmoderním. Srov. BAUMAN, Z. *Globalizace: Důsledky pro člověka*. Dotisk prvního vydání. Praha: Mladá fronta, 2000. S. 98. Na obecnější úrovni lze vymezit tři hlavní typy vztahů mezi postmodernou a modernou. Postmodernu lze chápat buď jako (1) kritiku a negaci moderny, zejména pak jako kritiku ideje pokroku a univerzalistického nároku moderny, anebo jako (2) určitou vývojovou fázi moderny, konkrétně její naplnění, které je tak s modernou kontinuálně propojené, anebo jako (3) zcela odlišnou etapu, která se zakládá na odlišném paradigmatickém základu. Srov. JURINA, J. *Postmodernizmus a názory jeho zástancov*. In *Studia Aloisiana: Ročenka Teologickej fakulty Trnavskej univerzity 2004*. Bratislava: Teologická fakulta Trnavskej univerzity, 2004, s. 145–149.

⁷ Otázku obsahu a rozsahu pojmu se z hlediska tradiční aristotelské logiky zabývají Novák a Dvořák. Srov. NOVÁK, L., DVORÁK, P. *Úvod do logiky aristotelské tradice*. Vydání druhé (v Krystalu první). Praha: KRYSTAL OP, 2011. S. 48–58. Pojmy signifikát a denotát, korelující do jisté míry s pojmy tradičními, popisuje kupř. Cmorej. Srov. CMOREJ, P. *Úvod do logické syntaxe a sémantiky*. Praha: Triton, 2002. S. 63–65.

nejen zkoumanému fenoménu, ale i povaze jednotlivých perspektiv, ze kterých je zkoumán.

Po této krátké, ale nezbytné odbočce se nyní opět vraťme k problematice konceptu rychlého a pomalého času. Hlubší deskripce a analýza těchto kategorií je jedním z klíčových cílů, které jsem si v rámci této práce vytyčil. A to zejména proto, že je T. H. Eriksen sám explicitně nedefinuje.

O rychlém a pomalém čase, přestože se jedná o klíčové pojmy jeho monografie *Tyranie okamžiku*, vždy hovoří v souvislosti s něčím dalším. Zkušenost času je popisována *prostřednictvím* analýzy průvodních jevů informační éry, technologického pokroku, analogického srovnávání konkrétních technických výtobytků, rychlosti, kumulace, postmoderního charakteru budování osobnosti a rodiny, odpadů, flexibility, médií, nového pracovního prostředí atd. Samostatné a vyčerpávající vymezení konceptu rychlého a pomalého času však Eriksen nepřináší, a nám proto nezbyvá, než jej na základě jeho díla rekonstruovat. Z tohoto hlediska jsou klíčové zejména Eriksenovy monografie: *Tyranie okamžiku* (2002, první české vydání: 2009) a částečně také *Odpady: Odpad ve světě netušených vedlejších účinků* (2011, první české vydání: 2015), články *Media Speed: notes on an accelerating culture* (2005) a také *Mind the Gap: Flexibility, Epistemology and the Rhetoric of New Work* (2005), částečně pak také monografie *Syndrom velkého vlka: Hledání štěstí ve společnosti nadbytku* (2008, první české vydání: 2010).

Ačkoli se Eriksen zejména ve svém díle *Tyranie okamžiku* na koncept rychlého a pomalého času často odvolává, hlouběji, systematictěji a explicitněji jej nedefinuje. Velmi často jej nicméně zmiňuje v souvislosti s nárůstem rychlosti životního tempa současné postmoderní konzumně orientované informační společnosti. V těsném sepětí s rychlým časem tak hovoří o fragmentarizaci, vršení, akceleraci, konzumaci a měření. Naopak pomalý čas, často popisovaný pouze implicitně a via negativa, asociuje s uměřeností, přirozeností, vědomou volbou a filtrováním podnětů apod.⁸

Třebaže Eriksen nenabízí jasnou a všerikající definici, je jeho koncept (a jím užívané pojmy) do značné míry originálním uchopením problematiky, kterou se zabývají i další současní sociologové, antropologové i filosofové. Domnívám se však, že Eriksen naplno nevyužívá potence, které skýtá jeho koncept; tyto potence se ale daleko lépe vyjeví při synergické komparaci s některými úvahami dalších myslitelů. Právě z tohoto důvodu přistupuji k – na první pohled možná paradoxnímu – kroku: pro popis a výklad Eriksenova konceptu budu velmi často využívat i myšlenky jiných

⁸ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 12nn.

myslitelů doufaje, že soudržnost a explanační síla výsledku bude dostatečnou omluvou, resp. ospravedlněním zvoleného synergického přístupu.

Navzdory tomu, že přesný význam fenoménu rychlého a pomalého času bude objasněn teprve v průběhu této práce, musí být již na jejím počátku nějakým, byť přibližným, způsobem tyto fenomény pojmově ukotveny. Patrně nejlepší stručnou výchozí definicí je označení těchto dvou časů jako dvou různých *zkušeností* (či *zakoušení*) času. Na následujících řádcích se ale tuto velmi strohou definicí pokusím doplnit a okomentovat.

1.1 Synergický pohled na zkušenost (zakoušení) pomalosti času

Z hlediska sociologického i antropologického je tzv. „pomalý čas“ původní a základní lidskou zkušeností času. „*Obilí zraje měsíce, dobytek několik let, a nejvíc času potřebuje k dozrání sám člověk.*“⁹ Zkušenost pomalého času tedy člověk zakouší tehdy, když je organizace času určována činnostmi a přírodními ději (ovoce se sklízí ve chvíli, kdy dozraje), a nikoli, když jsou činnosti určovány předem stanoveným časovým harmonogramem – to by se již jednalo o zkušenost času rychlého.¹⁰

Avšak dříve než času, v tomto případě plynutí času „pomalého“, si člověk všímá změny a pohybu. Tato změna byla pro člověka nejpatrnější, když pozoroval počasi a lunární cyklus, pro který je charakteristické cyklické střídání jednotlivých fází.¹¹ S tím úzce souvisí cyklické chápání času, o kterém pojednává Eliade: „*Fáze měsíce – novoluní, přibývání, ubývání a zatmění, po němž následuje po třech temných nocích opět novoluní – hrály obrovskou úlohu při vytváření cyklických koncepcí. [...] ve všech kosmicko-mytologických lunárních koncepcích dominuje cyklický návrat toho, co bylo dříve, jedním slovem ‚věčný návrat‘.*“¹² Tento cyklický čas, vzhledem k absenci kategorie neopakovatelnosti, „*svědčí o ontologii, do níž nezasahuje čas ani dění.*“¹³ Z hlediska cyklického času je tak možné hovořit o světě a čase „*statickém (poněvadž z hlediska nekonečna vývoj věcí, které se ustavičně vracejí do téhož stavu, je tím implicitně anulován, a dokonce se dá tvrdit, že ‚svět zůstává nehybný‘).*“¹⁴

Ve světle těchto úvah, odpovídajících v mnohém uvažování Parmenidovu a připomínajících Zenonovy aporie, je zapotřebí zmínit Eriksenovo přiřazení rychlého času k fenoménu (spíše lineární) akcelerace životního tempa společnosti.¹⁵ Z této teze pak lze via negativa odvodit sepětí pomalého času s cyklickým přírodním časem, který

⁹ BORSCHIED, P. *Virus času*. Praha: Mladá fronta, 2007. S. 14.

¹⁰ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 151.

¹¹ Srov. SOKOL, J. *Čas a rytmus*. Druhé, rozšířené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2004. S. 23.

¹² ELIADE, M. *Mýtus o věčném návratu*. Praha: OIKOYMENH, 1993. S. 60–61.

¹³ ELIADE, M. *Mýtus o věčném návratu*, s. 61.

¹⁴ ELIADE, M. *Mýtus o věčném návratu*, s. 62.

¹⁵ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 54–77.

je daleko spíše harmonickým a konstantním opakováním než neustále se zrychlujícím tokem, popř. spirálou, která je ale (podobně jako lineární akcelerace) podřízena imperativu pokroku. Na druhou stranu je ale na základě zkoumání této odlišnosti možno pozorovat jedno z úskalí přemíry zakoušení pomalého času: člověk je tím totiž stavěn do spíše pasivní role. Zakoušet přemíru pomalého času znamená prodlévat v nenaléhavé situaci – což může z hlediska lidské tvůrčí aktivity působit značně inhibujícím způsobem.

Pomalý čas je tedy úzce spojen s (cyklickým) tempem přírody.¹⁶ Je na přírodu svým způsobem vázán. A právě se zřetelem k tomu pak lze tvrdit, že teze, se kterou operuje ve své bakalářské práci o čase a o uspěchanosti současné společnosti L. Žáčková, že „[b]ez společnosti bychom neměli ponětí o čase, protože právě ona nás pomocí určitých nástrojů učí, jak správně vnímat čas,¹⁷ je poněkud přehnané. A to zejména proto, že i na základě pozorování přírody lze dovodit existenci času. Střídání noci a dne, jakož i cyklická proměnlivost ročních období jsou děje, které umožňují nazírat temporalitu světa.¹⁸ Jde tedy spíše o to, že příroda sugeruje a skýtá zejména možnost zakoušet pomalý čas určovaný (sekundárně) sledem událostí.

Pomalý čas je – příležitostně metaforicky řečeno – časem, který dozrává. V tomto ohledu má ke zkušenosti pomalého času blíže *kairos* (příhodný čas) než *chronos* (chronologický čas). Příhodný čas (*kairos*), který je sice zkušenosti pomalého času velmi blízký, ale který zároveň se zkušeností pomalého času nelze zaměňovat (nejde o ekvivalentní pojmy), je velmi výstižně a zároveň poeticky popisován v biblické knize Kazatel:

„Všechno má určenou chvíli
a veškeré dění pod nebem svůj čas:
Je čas rození i čas umírání,
čas sázet i čas trhat;
je čas zabíjet i čas léčit,
čas bořit i čas budovat;
je čas plakat i čas smát se,
čas truchlit i čas poskakovat;
je čas kameny rozhazovat i čas kameny sbírat,
čas objímat i čas objímání zanechat;
je čas hledat i čas ztrácet,

¹⁶ Srov. BORSCHEID, P. *Virus času*, s. 14.

¹⁷ ŽÁČKOVÁ, L. „Nestíháme!“. *Časový tlak a nedostatek času v soudobé společnosti*. České Budějovice, 2014. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. S. 12.

¹⁸ Srov. BORSCHEID, P. *Virus času*, s. 27.

*čas opatrovat i čas odhazovat;
je čas roztrhávat i čas sešívát,
čas mlčet i čas mluvit;
je čas milovat i čas nenávidět,
čas boje i čas pokoje.“¹⁹*

Takovýto čas nelze uspíšit – stejně jako nelze urychlit růst rostliny taháním za její listy. Na druhou stranu je ale zapotřebí podotknout, že zkušenost pomalého času nelze automaticky ztotožňovat s trpělivostí (ačkoli trpělivost se zkušeností pomalého času úzce souvisí).

Otázka možnosti urychlování, která implicitně spočívá v dichotomii trpělivost – netrpělivost, totiž spadá – teoreticky vzato – zcela mimo sféru primární zkušenosti pomalého času. Jedná se o pojem charakteristický pro čas rychlý.²⁰ Teprve aplikací jazyka, který je charakteristický pro zkušenost rychlého času, na zkušenost času pomalého vzniká dichotomie trpělivost – netrpělivost.²¹ Přičemž lze spolu s Eriksenem tvrdit, že: „*Netrpělivost se [...] jeví jako funkce prudkých přechodů mezi rychlým a pomalým časem.*“²² Je to aplikace uvažování typického pro rychlý čas, tj. striktně utilitárního uvažování, na čas pomalý.

Čas pomalý sám o sobě (a v dostatečném odstupu od srážky s rychlým časem) naopak uklidňuje. A to jednak proto, že v jeho rámci často dochází k opakování známých věcí (typickým příkladem je cyklické opakování dne a noci či cyklus ročních období), zejména ale proto, že člověk pocítuje, že činnosti, které je zapotřebí vykonávat v modu pomalého času, nemá smysl chtít urychlit.²³ Chtít zrychlit požitek z poezie či sklenky dobrého vína se jeví jako nesmyslné, ač právě k tomu v současné době často dochází: „*celý svět přeřadil na nejvyšší rychlost a doporučuje nám dělat co nejvíce věcí co nejrychleji, abychom toho co nejvíc stihli.*“²⁴

¹⁹ Bible: *Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad*. 17. (8. opravené) vydání. Praha: Česká biblická společnost, 2009. Kaz 3,1–8.

²⁰ Přivýknutím rychlému času a způsobu vnímání světa, který je touto zkušeností sugerován, v jedné oblasti jedincova života se tyto způsoby vnímání transponují (byť zprvu částečně) i do ostatních oblastí jeho života. Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 73.

²¹ Netrpělivost v rámci pomalého času tak vlastně vzniká až díky zkušenosti s časem rychlým. Zároveň je upevňována a spolukonstituována jazykem, který významně formuje subjektivní prožívání reality. Tak také lze v tomto kontextu chápat i Wittgensteinův výrok „*Hranice mého jazyka znamenají hranice mého světa.*“. WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Druhé, opravené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2017. 5.6.

²² Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 140.

²³ Srov. KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*. Praha: Grada, 2010. S. 161.

²⁴ ERIKSEN, T. H. *Syndrom velkého ulka: Hledání štěstí ve společnosti nadbytku*. Brno: Doplněk, 2010. S. 55.

Zkušenost pomalého času, ačkoli se to tak mohlo doposud jevit, není fixována na dlouhé časové intervaly či etapy (kupř. čekání na dozrání sklizně či pozorování růstu dítěte), ale lze ji zakusit kupř. i při pozorné a soustředěné četbě poezie: „*Pomalý čas není totéž co hodně času. Přečíst a pochopit středně dlouhou báseň nezabere více než pár minut, ale je třeba to udělat pomalu.*“²⁵

Nejde ale o pouhou pomalost pro pomalost. Pomalé tempo je zde spíše atributem pečlivosti, která vede k systematické reflexi, z níž pak také může vzejít určité neafektované a koherentní stanovisko.²⁶ Toto stanovisko je často koherentní nikoli kvůli absolutnímu zahrnutí a integraci veškerých dostupných informací, ale díky funkční selekci relevantních informací a striktnímu vyloučení exformací.²⁷ Přičemž pojmem „exformace“ je zde označována v souladu s Eriksenem užívanou terminologií potenciální informace, která je však vědomě či nevědomě odebrána nebo filtrována.²⁸ Právě proto lze také pomalý čas chápat jako čas, který je příhodný k reflexi, kdy má člověk možnost reflektovat věci minulé, promýšlet svá budoucí rozhodnutí či pozorovat současné rozpoložení v širším kontextu; je to také čas kontemplace a vychutnávání.²⁹ A právě tyto činnosti (komplementárně) nabízejí možnost zkušenosti pomalého času.

1.2 Synergický pohled na zkušenost (zakoušení) rychlého času

Je-li pro zkušenost pomalého času charakteristická soustředěnost, „nepřesnost“ časových údajů a plynutí či trvání, je pro zkušenost rychlého času naopak charakteristické rychlé střídání nejrůznějších dojmů a vjemů.

Zatímco pomalý čas v mnohém, ačkoli ne zcela, souvisí s pevným cyklickým rytmem přírody, rychlý čas lze charakterizovat obrazným přirovnáním k rychlému (a zrychlujícímu se) proudu:

„[Čas] miji v stálém ubíhání,
že představit si nelze ani,
co je to vlastně přítomnost:
věc učencům též sporná dost.
Než představíš si jednu chvíli,
tři další se už vytratily.
Čas, jenž se bez ustání ztrácí,

²⁵ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 149.

²⁶ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 102.

²⁷ Srov. ERIKSEN, T. H. *Odpady: Odpad ve světě netušených vedlejších účinků*. Brno: Doplněk, 2015. S. 130.

²⁸ Srov. ERIKSEN, T. H. *Mind the Gap: Flexibility, Epistemology and the Rhetoric of New Work*. In *Cybernetics And Human Knowing*. 2005, vol. 12, no. 1–2, s. 50–60. S. 51.

²⁹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 68.

*prchá a už se nenavrací,
jak z vod, jež stekou horskou strání,
zpět nevrátí se kapka ani.*³⁰

V této zkušenosti času člověk přesahuje své pouze-přírodní bytí vyčnívaje z cyklického a pevně daného tempa a rytmu přírodních dějů.³¹ A třebaže by bylo chápání rychlého času jako striktně umělého a nutně lineárního poněkud redukcionistické, je to právě komplex umělého prostředí města a současného lineárního chápání času, který je se zakoušením rychlého času spojen eminentně.

Jak již bylo řečeno, zkušenost rychlého času je v současnosti typická pro rychlé, racionální a utilitární městské prostředí.³² Jsou to totiž právě moderní města, ale nejen města, kde „*vysoká životní úroveň vytlačuje pomalý čas.*“³³ Je tomu tak proto, že toto pulzující prostředí oplývá množstvím příležitostí a podnětů, které se dožadují jedincovy pozornosti. Život člověka se tak postupně zahušťuje jednotlivými podněty a aktivitami, přičemž s růstem jejich kvantity klesá časová dotace určená pro vnímání daného podnětu či k realizaci dané aktivity. Několik sekund ušetřených použitím výtahu namísto schodů pak dle Eriksena představuje pro člověka v modu rychlého (a zrychlujícího se) času čím dál tím relevantnější položku.³⁴

Člověk obývající (velko)město, resp. člen postmoderní společnosti, jehož život je městským způsobem života buď přímo formován, anebo alespoň nepřímou ovlivněn, je zároveň stále více vměstnáván do osobnostní struktury zevlouna, o které v *Úvahách o postmoderní době* pojednává Bauman. Kvantitativní nárůst podnětů a s ním korelující pokles kvality jednoho každého podnětu představuje (s Durkheimem řečeno) určitý sociální fakt, jehož tlak pak formuje osobnost člena společnosti (sugeruje mu pozici zevlouna, resp. jej do ní staví): „*v tomto světě [se] epizody – tyto monády zkušenosti, bez minulosti a bez dalšího pokračování, zjevující se bůhví odkud a mizící v haraburdí (vždycky dočasné) nepaměti, nezanechávající stopu na tom, co zůstalo v zorném poli – skládají do řad vedle sebe, nikoliv do zástupů za sebe. Jsou to epizody vzájemně vyměnitelné a zastupitelné. [...] Svět složený z epizod je rájem pro zevlouna: gigantický rezervoár po břehy naplněný cetkami – brát a přebírat, brát to, co se nejvíce leskne, co přitahuje zrak, co je na pohled příjemné, co ucho potěší a dlaň příjemně zaplní.*“³⁵

³⁰ LORRIS, Guillaume de. *Román o růži*. Překlad Otto František Babler. Praha: Odeon, 1977. S. 34.

³¹ Srov. SOKOL, J. *Čas a rytmus*, s. 300.

³² Srov. KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*, s. 161–171.

³³ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 5.

³⁴ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 28.

³⁵ BAUMAN, Z. *Úvahy o postmoderní době*, s. 46.

Člověk je tak de facto odsouzen k tomu, aby čas využíval racionálně.³⁶ A právě ve snaze dostat tomuto stále hlasitějšímu imperativu „[d]ělíme čas na tak malinké kousičky, až z něj nakonec nezbývá vůbec nic.“³⁷ Minimalizací jednotlivých časových úseků se totiž dospívá k tomu, že jeden každý úsek se svým rozsahem limitně blíží nule (což velmi úzce souvisí s Augustinovou a potažmo fenomenologickou filosofií času, o které hovořím v kapitole 3.2). V takové chvíli již nelze smysluplně hovořit o čase, ale pouze o okamžiku. Okamžik a čas pak jsou v tomto slova smyslu protiklady. Slovní spojení „okamžik času“ je dle Zygmunta Baumana oxymóron. Okamžik, popř. nespojitý soubor okamžiků v tomto sociologickém uvažování stojí v kontrastu k trvání času.³⁸

Vjemy a aktivity jsou v modu rychlého času vnímány, pokud vůbec, bez širšího horizontu a souvislostí. Poměrně výstižně shrnuje tuto skutečnost Helena Kubátová: „Žijeme v překotně ubíhajícím světě, ve světě, ve kterém minulost nehraje roli a budoucnost je nepředvídatelná. Nepředvídatelnost je způsobena rychlostí, s jakou se společnost mění.“³⁹ Extrémním případem takřka absolutní převahy zkušenosti rychlého času v životě jedince je pak natolik koncentrovaný soubor percepce a činností, který znemožňuje dotyčnému člověku skutečnou angažovanost – byť jen v jediné části tohoto souboru. Uprostřed chaotického dění tak stojí dotyčný jedinec netečný a nedotčen: děje se všechno a zároveň nic.⁴⁰

Nyní by se mohlo zdát, že zkušenost rychlého času je pro člověka nepřirozená, že se jedná o fenomén spojený pouze s několika posledními staletími. Ve skutečnosti ale zkušenost rychlého času prožívá člověk odnepaměti. Typickými situacemi, které jsou spojeny se zkušeností spěchu, a tudíž i zkušeností rychlého času je kupř. záchrana života a majetku před nepřítelem, útočícím zvířetem či přírodním živlem.⁴¹

Zde je zapotřebí upozornit na jednu klíčovou věc: Eriksen nekritizuje rychlý čas jako takový. Naopak: zkušenost rychlého času není pro člověka v určité míře nepřirozená. Možná právě proto Eriksen explicitně říká: „Co jde dělat rychle, mělo by se udělat rychle.“⁴² Provádění rutinních činností nemusí být nutně spojováno s kvalitou pomalého času. Absence zkušenosti rychlého času může mít pro člověka stejně neblahé důsledky jako její nadbytek. Typicky můžeme nedostatek zkušenosti

³⁶ Srov. BORSCHIED, P. *Virus času*, s. 114.

³⁷ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 15.

³⁸ Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002. S. 190.

³⁹ KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*, s. 149.

⁴⁰ Srov. ERIKSEN, T. H. *Mind the Gap*, s. 60.

⁴¹ Srov. ŽÁČKOVÁ, L. „Nestíháme!“, s. 15.

⁴² Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 148.

rychlého času a s ním spojené negativní účinky pozorovat u lidí nezaměstnaných,⁴³ uvězněných či příliš chudých.⁴⁴ Tento fenomén byl pozorován v rámci ikonického výzkumu Marie Jahody, Paula Felixe Lazarsfelda, a Hanse Zeisela, jehož výsledky jsou publikovány pod názvem *Marienthal: Sociografie komunity nezaměstnaných*. Tento výzkum se zabýval problematikou psychosociálních důsledků dlouhodobé nezaměstnanosti v rakouské obci Marienthal. Velmi výmluvné shrnutí destruktivního aspektu nadbytku pomalého času, který se projevil právě v obci Marienthal, skýtá následující úryvek z článku Hynka Jeřábka:

„Charakteristickým rysem společenského života v Marienthalu byl převládající pesimismus, monotonie, únava, apatie. Byla to unavená, omrzelá pospolitost. Lidé si zvykli méně vlastnit, méně pracovat a také méně očekávat. Ve vzpomínkách na lepší časy, na doby, kdy bylo zaměstnání, kdy měli práci, lidé zmiňují tanec, čas strávený ve Vídni, v parcích, v divadle, na politických schůzích, na hodiny strávené četbou. To všechno nyní přestalo mít smysl. Času je dostatek, motivace však schází. Údaje z místní knihovny potvrzují tento trend velmi přesvědčivě. Více než tři svazky na čtenáře vypůjčené průměrně v roce 1929, 2,3 svazku v roce 1930 a jen 1,6 svazku v roce 1931 jsou výmluvným svědectvím, že k četbě nestačí mít dostatek času, chybí-li, jako tomu bylo za situace dlouhodobé masové nezaměstnanosti v Marienthalu, zájem o četbu, motivace k takové činnosti. Čas, který měli nezaměstnaní k dispozici, ztratil podobu „volného času“. Nejednalo se již o čas, který by vyplňoval mezeru mezi smysluplnými činnostmi, v nichž se dříve uplatňovala pracovní zdatnost, nashromážděná zkušenost a píle a které přinášely obživu rodině. Čas ztratil tento sociálně podmíněný kontext.“⁴⁵

Eriksenovi tedy nejde o apriorní kritiku rychlého času. Jeho záměrem je daleko spíše analýza poměru mezi prožíváním rychlého a pomalého času – a to jak v synchronní, tak v diachronní perspektivě. Tímto pohledem pak nahlíží fenomén zrychlování současného světa, o kterém však nehovoří zdaleka sám. Dalšími, kdo upozorňují na tento stav je kupř. Peter Borscheid či (v českém prostředí) Filip Vostal (a mnozí další).

Po tomto krátkém uvedení pojmů rychlý a pomalý čas je nyní možné pokračovat dále v naplňování cíle vytyčeného v úvodu této práce. Předmětem následujících řádků

⁴³ U lidí nezaměstnaných lze doslova hovořit o rozbití časové struktury dne a s tím související ztrátě časových ohraničení, což je jednou z příčin odlišného zakoušení času oproti člověku zaměstnanému. Srov. ŽÁČKOVÁ, L. „Nestiháme!“, s. 12–13.

⁴⁴ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 143.

⁴⁵ JERÁBEK, H. Marienthal: Nezaměstnaná obec ve výzkumu Paula Lazarsfelda, Marie Jahodové a Hanse Zeisela. In *Sociologický časopis*. 1997, roč. 33, č. 3, s. 321–338. S. 327.

bude analýza konceptu rychlého a pomalého času prostřednictvím optiky sociálně konstruktivistického paradigmatu. Tyto analýzy budou zčásti vycházet přímo z Eriksenových spisů, avšak zčásti se bude jednat o *navázání* na Eriksenovy spisy, o myšlenky Eriksenem pouze *inspirované*, popřípadě pramenící od dalších relevantních autorů. V rámci další kapitoly se tedy pokusím o (re)konstrukci některých relevantních Eriksenových myšlenek, resp. o jejich doplnění a interpretaci prostřednictvím myšlenek jiných autorů týkajících se stejné tematiky. Tento postup volím mimo jiné proto, že jsem přesvědčen o kladném přínosu synergického přístupu pro výsledky této práce. Nejde mi tedy o zastření, nýbrž o rozšíření a současně o klarifikaci Eriksenova konceptu.

2 Čas jako (sociální) konstrukt

Jak již bylo výše předznamenáno, Eriksen sám nevytváří vyčerpávající, systematický a koherentní koncept dvou modů prožívání času. A nepředkládá čtenáři ani pojednání zaměřené *čistě* na tuto problematiku. O rychlém a pomalém čase naopak hovoří vždy v souvislosti s dalším sociologickým či antropologickým fenoménem a v sepětí s určitým aspektem (současné) společnosti. O rychlém a pomalém čase tak pojednává vzhledem ke zrychlujícímu se životnímu tempu, vzhledem k charakteru informační éry, vzhledem k technologickému a historickému vývoji, vzhledem k fenoménu lidské flexibility, vzhledem k proměně charakteru volného času apod. Napříč těmito přístupy lze však vystopovat více či méně latentně přítomné sociálně konstruktivistické paradigma, které Eriksenovi slouží jako implicitní základna pro jeho úvahy.

Na tomto místě je ovšem nutné poznamenat, že problematika času zabírá v sociologickém bádání podstatně širší horizont. Nebylo by tedy zcela správné o ní apriorně uvažovat *pouze* v rámci sociálně konstruktivistického paradigmatu. Konstruktivistické uvažování o čase je pouhou částí sociologického tematizování času. Zevrubný výčet jednotlivých teorií by však notnou měrou překročil rozsah této kapitoly, proto se zde pokusím pouze nastínit některé další relevantní myšlenky, které však – na rozdíl od sociálního konstruktivismu – nebudu dále podrobovat hlubšímu a soustavnějšímu zkoumání.⁴⁶

Sociologové si totiž otázku po povaze času, který se zdá být člověkem podmaňován, ale zároveň jej čím dál tím více ovládá (dochází k akceleraci životního tempa), kladou v rozličných kontextech. G. Simmel spatřuje v akceleraci životního tempa důsledek ekonomických procesů, zejména pak neustále zrychlující cirkulace peněz. Pitirim Sorokin a R. K. Merton se oproti tomu zajímali o sociální čas, který je na rozdíl od času objektivního (astronomického), utvářen událostmi a činnostmi, které tento nerovnoměrně plynoucí nedělitelný čas zasvěcený určitým funkcím (svátek, trh, volno...) osmyslňují. Podobně na čas nahlížel i G. H. Mead, který chápe tok času jako produkt toku událostí, které zároveň utvářejí svět. Čas pak vzniká při reflexi událostí ve chvílích „inhibovaného jednání“.⁴⁷

Čas ovšem v sociologii není vnímán pouze jako fenomén, ale i jako nezbytný aspekt komplexní analýzy sociálních útvarů: G. Gurvitch poukázal na skutečnost,

⁴⁶ Ani tento nástin si však nemůže klást nárok na vyčerpávající úplnost. Z dalších relevantních děl lze zmínit kupř. *O televizi* (P. Bourdieu), *Ubat se k smrti* (N. Postman), *Jak rozumět médiím* (M. McLuhan) apod.

⁴⁷ Srov. ŠUBRT, J. K vývoji názorů na problém času v sociologii. In *Sociologický časopis*. 1993, roč. 29, č. 4, s. 471–492. S. 473nn.

že smysluplný a vyčerpávající výklad jakéhokoli sociálního útvaru vyžaduje jeho zasazení do patřičného času. Tento čas se, jak upozorňuje A. Giddens, nesmí ztotožnit se sociální změnou. Analýzu struktury sociálního systému dle Giddense nelze provádět na základě nečasové „momentky“, jako je tomu v případě dobře fotograficky zdokumentované stavby.

Zároveň je zapotřebí zahrnout do tohoto uvažování i pluralitu časových perspektiv jednotlivých jedinců: každé sociální jednání totiž představuje právě takovou koincidence časových perspektiv, kterou fenomenologií inspirovaný sociolog A. Schütz chápe jako reciproční participaci na prožitku druhého. Společné sdílení horizontů subjektivních časů pak lze v tomto kontextu obrazně přirovnat k souhře hudebníků.⁴⁸

Významnými myšlenkami přispěl do sociologické diskuse o času i N. Luhmann. V návaznosti na tohoto myslitele lze totiž tvrdit, že: „*Sociální čas představuje zvláštní způsob vědomě konstruované a kvalitativně diferencované struktury a jako takový je významným aspektem sociální konstrukce skutečnosti.*“⁴⁹ Zde pak již takřka narážíme na sociálně konstruktivistické uvažování o (sociálním) čase.

Právě proto, že se sociální konstruktivismus představuje vhodný paradigmatický základ pro pochopení a následnou interpretaci Eriksenova konceptu času, pokusím se v této kapitole nejprve krátce pozastavit u pozice sociálního konstruktivismu.

Teprve poté budou na základě sociálně konstruktivistického paradigmatu rozebírány některé faktory úzce související s konceptem rychlého a pomalého času. Některé z těchto analýz používá sám Eriksen. V této práci se však nebudu striktně držet pouze argumentů, příkladů a analýz Eriksenových. Naopak. V této i v dalších kapitolách bude Eriksenův pohled doplňován jak mou vlastní interpretací a myšlenkami, tak tezemi mnohých relevantních autorů. Cílem tohoto doplnění je vytvoření nástinu – když ne vyčerpávajícího, tedy alespoň uspokojivě objemného – celé problematiky Eriksenova konceptu v kontextuálním světle.

2.1 Sociální konstruktivismus a sociologie vědění

Pokud zde má být představen sociální konstruktivismus, je takřka nemožné, aby nebyla zmíněna stěžejní publikace související s tímto sociologickým paradigmatem. Jde o monografii *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*, jejímiž autory jsou Peter L. Berger a Thomas Luckmann. Berger s Luckmannem v tomto díle podrobuje sociologickému zkoumavému drobnohledu dva důležité pojmy – a sice pojem „realita“ a pojem „vědění“. Svou pozici přitom chápou jako střední pozici,

⁴⁸ Srov. ŠUBRT, J. *K vývoji názorů na problém času v sociologii*, s. 479nn.

⁴⁹ ŠUBRT, J. *K vývoji názorů na problém času v sociologii*, s. 484.

střední pohled situovaný mezi stanovisko obyčejného člověka (tj. pohled z perspektivy tzv. „zdravého selského rozumu“ – common sense) a pozici filosofa.

Pro obyčejného člověka je realita vcelku neproblematická – chápe ji jako určitou danost („Tak a tak se věci mají.“); stejně tak je pro něj neproblematické vědění, protože obvykle nezpochybňuje, *co* ví, *jak* to ví a *proč* to ví. Oproti tomu je filosof povinován metodicky pochybovat o celku reality a své vědění postavit na epistemologicky a metafyzicky pevných základech. Na základě této práce pak může právoplatně rozhodnout, co za realitu považovat lze a co již ne. Jinými slovy určuje, které výpovědi vztahující se k realitě jsou pravdivé a které nepravdivé.

Sociolog vědění se oproti tomu zdržuje takového ontologického soudu. Místo toho zkoumá poněkud jiný fenomén. Ve středobodu jeho zájmu stojí skutečnost, že za „realitu“ mohou být různými lidmi považovány zcela různé věci.⁵⁰ Zatímco tedy pro filosofa, který se zabývá ontologií či epistemologií, je klíčové z hlediska reality a vědění zejména jsoucno jakožto jsoucno, resp. lidské možnosti poznání (tohoto jsoucna), je pro sociologa stěžejním problémem relativita sociální reality: *„Zájem sociologie o problematiku ‚reality‘ a ‚vědění‘ má své opodstatnění především proto, že tyto pojmy jsou sociálně relativní. Co je ‚realitou‘ pro tibetského mnicha, nemusí být ‚realitou‘ pro amerického podnikatele. ‚Vědění‘ kriminálního se liší od ‚vědění‘ kriminalisty.“*⁵¹

Porovnáváním takovýchto rozdílných „realit“ a rozdílných „vědění“ klade posléze sociolog oba zkoumané pojmy z patřičných důvodů do uvozovek, přičemž tím implicitně klade otázku dvěma tradičním filosofickým, resp. myšlenkovým směrům. Jde o aristotelský realismus a karteziánský dualismus.

Aristotelský realismus, který lze chápat jako *„filosofické rozvedení běžného, předfilosofického pohledu na lidské poznání,“*⁵² může být stručně definován pomocí následující definice. Pozice aristotelského realismu tvrdí, že: *„realitu poznáváme v zásadě takovou, jaká opravdu je, přičemž toto její bytí je na našem poznání nezávislé.“*⁵³ Člověk je tedy dle aristotelského realismu schopen svým rozumem objevit a poznat realitu, která je v posledku pouze jedna. Má pouze jednu podobu, která odpovídá tomu, jak tato realita sama o sobě (a nezávisle na poznávajícím) existuje. Lidské pojmy pak jsou určitým mentálním aktem, prostřednictvím kterého

⁵⁰ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK, 1999. S. 9–11.

⁵¹ BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 10.

⁵² NOVÁK L., VOHÁNKA, V. *Kapitoly z noetiky a epistemologie*. Praha: Krystal OP, 2015. S. 32.

⁵³ NOVÁK L., VOHÁNKA, V. *Kapitoly z noetiky a epistemologie*, s. 32.

si lidská mysl zpřítomňuje určitý aspekt skutečnosti.⁵⁴ To ale neznamená, že „*realitu vystihujeme přesně tím způsobem, jak existuje o sobě. Předpokládá se pouze, že jsme schopni způsob našeho poznání reality reflektovat a rysy, které tento specifický způsob poznání do reality vnáší, odlišit od jejich rysů objektivních, na subjektivním poznání nezávislých.*“⁵⁵

Pokud takto uvažujeme o aristotelském realismu, pak lze říci, že vůči sociálnímu konstruktivismu, který „*vychází ze systematické snahy u každého sociálního jevu přezkoumat způsob jeho ‚zkonstruování‘...*“⁵⁶ a který „*[s]ociální skutečnosti nechápe jako ‚dané‘, ale jako vytvářené lidmi,*“⁵⁷ nestojí tato tradiční realistická pozice v naprosto antagonistickém postavení. Toho si mimo jiné všimá současný český filosof Jaroslav Peregrin, když velmi osobitým způsobem interpretuje některé význačné rysy analytické filosofie amerického filosofa Donalda Davidsona. Tuto interpretaci lze schematicky popsat jako kruh spojující čtyři protilehlé a zároveň posloupné pozice. Jde o pozici realistickou, relativistickou, nihilistickou, idealistickou a naturalistickou. Přičemž (uvažujeme-li v intencích onoho kruhového schématu) je realismus východiskem (0°), relativismus se pak nachází na 90°, nihilismus na 180°, idealismus na 270° a poslední pozice, naturalismus, je poučeným návratem k pozici realismu, a zaujímá proto pozici na 360°. Z ontologického hlediska by pak jednotlivé pozice bylo možno charakterizovat takto:

„0°: *Existuje způsob, jak je svět (a existují způsoby, jakými se jeví být z různých omezených úhlů pohledu).*

90°: *Každý způsob, jak svět je, je způsobem svázaným s nějakým úhlem pohledu.*

180°: *Neexistuje žádný způsob, jak svět ‚skutečně‘ je (sám o sobě).*

270°: *Můžeme si svobodně vybrat, jak chceme, aby svět byl.*

360°: *Svět je tak, jak je.*“⁵⁸

V kontextu této práce je důležitý především výchozí bod (0°), který lze chápat jako pozici aristotelsko realistickou, a pak také první posun o čtvrt kruhu (90°) do pozice, kterou lze v tomto kontextu chápat jako pozici konstruktivistickou. Třetí relevantní pozicí z hlediska zaměření této práce je pak závěrečný poučený návrat do výchozího bodu, kdy je realistický pohled obohacen mj. o konstruktivistickou perspektivu. Cílem tohoto textu ale není filosofické řešení tenze mezi realismem

⁵⁴ Srov. NOVÁK, L., DVOŘÁK, P. *Úvod do logiky aristotelské tradice*, s. 38.

⁵⁵ NOVÁK, L., DVOŘÁK, P. *Úvod do logiky aristotelské tradice*, s. 36.

⁵⁶ URBAN, L. *Sociologie: Klíčová témata a pojmy*. Praha: Grada, 2017. S. 52

⁵⁷ URBAN, L. *Sociologie*, s. 52.

⁵⁸ PEREGRIN, J. *Filosofie a jazyk: eseje a úvahy*. Praha: Triton, 2003. S. 126–127.

a konstruktivismem. Mým záměrem je zde pouze ukázat možné řešení a určitou kompatibilitu filosofické realistické a sociologické konstruktivistické pozice.

Jak jsem poznamenal výše, kromě aristotelského realismu je konstruktivistickou pozicí zpochybněna také dualistická karteziánská filosofie. Na rozdíl od realismu je ale v tomto případě opravdu záhodno hovořit o dvou protichůdných stanoviscích, protože sociální konstruktivismus ve své podstatě zpochybňuje dvě elementární konstitutivní teze karteziánského dualismu.

Konstruktivistická pozice je založena mj. na přesvědčení, že „*inherentní součástí sociální reality jsou myšlenky a diskursy, jimiž lidé dávají význam světu a svému jednání v něm...*“⁵⁹ To ale dle Pavla Barši stojí v přímém rozporu s požadavkem newtonovské přírodovědy, tj. s požadavkem heterogenity a separability subjektu a objektu.⁶⁰

Idea heterogenity a separability subjektu a objektu se zrodila v uvažování Reného Descarta. Ten ve snaze nalézt pevnou oporu, která by byla východiskem pro další filosofické argumentační řady, používá metodickou pochybnost, kterou aplikuje na celek reality. Ve své první meditaci o tom hovoří takto: „*Již před několika lety jsem si povšiml, kolik nepravdivého jsem v dětství připustil jako pravdivé a jak pochybné je cokoli, co jsem na tom poté vystavěl, a že tudíž, pokud bych si přál stanovit ve vědách někdy něco pevného a stálého, je třeba jednou za život vše zbořit a započít nanovo od prvních základů...*“⁶¹ Takovéto východisko by bylo zcela jistě přijatelné i pro zastávce sociálního konstruktivismu, neboť Descartes zde projevuje určitou nedůvěru k tomu, co je apriori pokládáno za dané, za realitu, za vědění.

Jeho další úvahy se však stále více oddalují od konstruktivistické pozice. Descartes se totiž aplikací metodické pochybnosti dobírá k pevnému základu, kterým je myslící já: „*výpověď: Já jsem, já existuji, je nutně pravdivá, kdykoli ji pronesu nebo pojmu myslí.*“⁶²

Toto myslící já, neměnné a pevné, se však dle Descarta radikálně odlišuje od rozprostraněného (hmotného) jsoucna. Stvořený svět, resp. stvořené jsoucno se tedy, s Descartem řečeno, dělí na dvě vzájemně oddělené substance, které jsou nekonvertibilní (nemohou se změnit jedna na druhou): *res extensa* (rozprostraněné

⁵⁹ BARŠA, P. Konstruktivismus a politika identity. In *Antropoweb* [online]. 2006, č. 1–2, s. 21–35. Dostupné z: www.antropoweb.cz/cs/konstruktivismus-a-politika-identity. S. 21.

⁶⁰ Srov. BARŠA, P. *Konstruktivismus a politika identity*, s. 21.

⁶¹ DESCARTES, R. *Meditationes de prima philosophia: Meditace o první filosofii*. Třetí vydání. Praha: OIKOYMENH, 2015. S. 29

⁶² DESCARTES, R. *Meditationes de prima philosophia*, s. 39.

jsoucno) a *res cogitans* (myšlení).⁶³ Z hlediska přístupu k realitě a z hlediska poznávání reality je to právě *res cogitans*, mysl, která přistupuje jakožto subjekt k *res extensa*, k rozprostraněnému objektu. Tento objekt je navíc, protože náleží do odlišné kategorie substance, principiálně odlišný od poznávajícího subjektu.

Právě tyto Descartovy vývody, které implicitně přetrvávají v mnohých tezích dodnes, jsou však neslučitelné s pozicí sociálně konstruktivistickou. A to zejména proto, že dle sociálního konstruktivismu není člověku realita jednou provždy objektivně dána, nýbrž se jedná o realitu, která je neustále *in statu nascendi*.⁶⁴ A co více, z hlediska sociální vědy nelze hovořit o subjekt-objektovém rozdělení, kdy zkoumající subjekt zkoumá netknutý inertní objekt, nýbrž o vztah dvou subjektů. Sociolog a sociologie tak čelí situaci, kdy „[z]koumaný objekt patří ke stejnému typu reality jako zkoumající subjekt – na obou stranách poznávacího aktu jsou lidé, kteří vždy již nějak rozumí světu a sami sobě. Jejich vztah není vztahem představy k realitě – subjektu (ducha) k objektu (hmotě) –, nýbrž vztahem dvou představ(ování) reality.“⁶⁵ Sociální realita tedy není pevně dána, nýbrž vytvářena a udržována prostřednictvím dialogu, diskurzu.⁶⁶

Již na základě toho, co bylo řečeno, lze právem považovat konstruktivistický obrat v sociálních vědách za analogii Kantova kopernikánského obratu: „*Kant a konstruktivistická sociální věda přestali vidět ve vědomí pasivní tabula rasa, na níž se aktivně otiskují objekty poznání, ale pochopili naopak objekty jako výsledky pořádání zkušenosti aktivním vědomím.*“⁶⁷

Sociální konstruktivismus je tedy sociologické paradigma s hutnou implicitní filosofickou základnou⁶⁸ (jak bylo částečně nastíněno výše), jehož fundamentální teze tvrdí, že sociální realita je sociálně konstruována.⁶⁹ Potřeba sociálního konstruování reality je, zdá se, určitou antropologickou konstantou. Jedná se o implicitní lidskou

⁶³ Srov. SCHMIDINGER, H. *Úvod do metafyziky*. Praha: OIKOYMENH, 2012. S. 191–193. Srov. také STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filozofie*. Praha: Zvon, 1991. S. 229–230.

⁶⁴ Srov. KABELE, J. Sociální konstruktivismus. In *Sociologický časopis*. 1996, roč. 32, č. 3, s. 317–337. S. 318.

⁶⁵ BARŠA, P. *Konstruktivismus a politika identity*, s. 21.

⁶⁶ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 150.

⁶⁷ BARŠA, P. *Konstruktivismus a politika identity*, s. 29.

⁶⁸ Konstruktivismus je z hlediska filosofického zejména epistemologickou pozicí propojenou s určitou metafyzickou základnou. Filosoficky pak vychází z Kantem ovlivněné filosofie, dle které není subjekt pasivním příjemcem percepce, ale naopak se aktivně podílí (prostřednictvím aktivní aplikace apriorních forem nazírání) na jejich tvorbě. Tím se ztrácí pevná jistota, že to, co člověk jako realitu vnímá, odpovídá skutečnému stavu světa (realita o sobě je dle Kanta pro člověka nepoznatelná). Naopak se objevuje myšlenka, že lidské pojetí světa je určitým konstruktem, který odpovídá charakteru apriorních forem lidského nazírání. Srov. O'LEARY, J. V., WRIGHT, F. *Social Constructivism and the Group-as-a-Whole*. In *Group*. 2005, vol. 29, no. 2, p. 257–276. S. 257–259.

⁶⁹ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 9.

odpověď na základní existenciální situaci, ve které se člověk nachází. Jde o zakoušení mnohoznačné zkušenosti světa. Tato zkušenost je ze své podstaty víceznačná; postrádá jasnou strukturu a jediný správný interpretační klíč.⁷⁰ Člověk pak musí tuto nestabilitu nějakým způsobem stabilizovat, aby si vytvořil lepší a stabilnější podmínky pro svou existenci.⁷¹ Nejednoznačnou zkušenost tedy určitým způsobem vykládá, kategorizuje a typizuje – zejména prostřednictvím jazyka a určitého příběhu.⁷² Výklad situace je prováděn se zřetelem k minulým zkušenostem, které jsou zpětně propojovány kauzálním uvažováním, přičemž výsledkem této mentální operace je určitý více či méně koherentní (a více či méně rekonfigurovatelný) obraz reality.⁷³

Současně s vykonáním určité reakce na situaci probíhá proces habitualizace, ve kterém se ona reakce stává stále pevnějším zvykem. Jeden způsob reakce na daný podnět je upřednostněn před množstvím alternativ.⁷⁴ Tím je člověk zbaven břemene neustálé nutnosti promýšlet každý svůj čin. Množství voleb, které musí aktivně učinit se tak snižuje. V posledku je to tedy určitá existenciální ekonomie lidského jednání, která stojí za celým tímto procesem.⁷⁵ Zvyk se pak člověku stává stále více automatickým, stále více všedním, a proto neproblematickým, a tudíž nereflektovaným. Zvyk a každodenní vědění je však pro člověka neproblematické, pouze dokud lze s jejich pomocí funkčně řešit problémy a výzvy všedního dne.⁷⁶ Potud zůstávají nereflektované a automatické. Právě tato nereflektovanost jej činí takřka neviditelným, resp. pevně daným. Z „tak a tak jsem to udělal“ se stává „tak se to dělá“.⁷⁷ Berger a Luckmann v této souvislosti hovoří o problému zvěčnění sociální reality:

„Zvěčnění znamená chápat jevy vytvořené člověkem, jako kdyby se jednalo o věci, s jejichž vznikem nemá člověk nic společného a které jsou možná výsledkem působení nadpřirozených sil. Jinak by se to dalo říci také tak, že zvěčnění znamená chápat výsledky lidské činnosti jako něco jiného⁷⁸ než výsledky lidské činnosti – například jako přírodní jevy, produkty kosmických zákonů či projevy boží vůle. Zvěčnění

⁷⁰ Srov. O'LEARY, J. V., WRIGHT, F. *Social Constructivism and the Group-as-a-Whole*, s. 261.

⁷¹ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 56.

⁷² „Our hunger for meaningful patterns translates into a hunger for story.“ GOTTSCHALL, J. *The Storytelling Animal: How Stories Make Us Human*. New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 2012. S. 104.

⁷³ Srov. GOTTSCHALL, J. *The Storytelling Animal*, s. 102.

⁷⁴ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 57.

⁷⁵ Srov. KABELE, J. *Sociální konstruktivismus*, s. 324.

⁷⁶ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 48.

⁷⁷ Srov. KABELE, J. *Sociální konstruktivismus*, s. 325.

⁷⁸ Zvýrazněno v původním textu.

znamená, že člověk je schopen zapomenout na své vlastní autorství lidského světa, a dále, že lidské vědomí už nezná dialektiku mezi člověkem-tvůrcem a jeho výtvořem.⁷⁹

Ve skutečnosti tedy velká část reality, zejména pak realita sociální, není realitou jednou provždy danou, leč realitou konstruovanou.⁸⁰ Nyní je tedy zapotřebí velmi krátce nastínit samotnou povahu procesu konstruování reality.

Realita je vytvářena zejména pomocí procesů institucionalizace a socializace.⁸¹ Institucionalizace vzniká vzájemnou typizací habitualizovaných činností, přičemž institucionalizovaná činnost je spojena s určitým specifickým (typizovaným) vykonavatelem této činnosti.⁸² Vytváření typizací a institucí je realizováno a završováno v lidském společenství, nejedná se tedy o úkol jednotlivce, ale daleko spíše o údel skupiny.⁸³ Při vzájemné interakci si lidé začnou velmi rychle vytvářet určité typizace, pomocí kterých kategorizují a předvídají chování druhých. Z jejich vzájemné kooperace posléze vyvstanou určité vzorce chování, určité „předpisy“ postupů, které se vlivem habitualizace ustalují, a usnadňují tak každodenní život.⁸⁴ Tyto vzorce se mohou zároveň prostřednictvím jazyka a nápodoby dále předávat.

Celý proces sociální konstrukce lze také stručně shrnout následujícími slovy: „Subjektivní interpretace situací a pohnutky k nim se externalizují expresí a jednáním. Objektivizují se a jako takové je opět jednotlivci internalizují. Přitom se jedná o proces historický, v němž velkou roli sehrávají sedimentace zkušenosti a tradice. Jedinec se vřazuje do tohoto procesu v rámci prvotní a druhotné socializace. Legitimizace rámuje tento cirkulární proces, neboť vysvětluje a ospravedlňuje institucionální řád a individuální biografii tím, že vytváří nové významy, které slouží k tomu, aby integrovaly významy již dříve institucím a životním událostem připisované. Takto vznikající další patra významů tvoří symbolické univerzum spravované ve vyspělejších společnostech k tomu vyhrazenými specialisty (šamany, teology, filozofy či vědci).“⁸⁵

Celý proces se posléze, jak již bylo naznačeno, završuje tehdy, když se takto vzniklé instituce předávají další generaci, která již nemá bezprostřední zkušenost

⁷⁹ BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 90.

⁸⁰ „Zdá se, že náš svět nabízí nesrovnatelně více potenciálních vlastností, než kolik jich je ‚vysvěceno‘ slovníkem našeho jazyka. Navíc, jak se vzdalujeme od ‚přirodovědeckých‘ aspektů světa ve směru k těm, které souvisejí s našimi společenskými institucemi, zdá se závislost na jazyce narůstat.“ PEREGRIN, J. *Filosofie a jazyk*, s. 47. V tomto ohledu není nedůležité tvrzení, že významná část konstruktivistů přisuzuje „rozhodující roli při konstruování světa jazyku.“ BARŠA, P. *Konstruktivismus a politika identity*, s. 29.

⁸¹ Srov. KABELE, J. *Sociální konstruktivismus*, s. 324.

⁸² Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 58.

⁸³ Srov. O'LEARY, J. V., WRIGHT, F. *Social Constructivism and the Group-as-a-Whole*, s. 264.

⁸⁴ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 59–61.

⁸⁵ KABELE, J. *Sociální konstruktivismus*, s. 324.

s procesem vznikání těchto institucí. A proto lze také tvrdit, že: „*realita sociálního světa nabývá na přesvědčivosti v průběhu jeho předávání.*“⁸⁶

K zabezpečení hladkého průběhu předávání institucí, jakož i k udržení jejich životnosti se užívá určité legitimizace, která ospravedlňuje a vysvětluje existenci instituce. Tato legitimizace pak má kognitivní i normativní aspekt.⁸⁷

Sociální konstrukce reality, která byla výše velmi stručně popsána, je procesem dialektickým. Člověk jakožto člen společnosti, resp. celé společnosti vytváří produkt, který zpětně ovlivňuje právě toto společenství a jednoho každého člověka v něm. „*Výtvor zpětně ovlivňuje svého tvůrce.*“⁸⁸

Po tomto stručném nástinu teorie sociálního konstruktivismu a jejího filosofického pozadí se nyní můžeme opět vrátit k problematice Eriksenova konceptu pomalého a rychlého času, který bude v průběhu této kapitoly zkoumán právě optikou opírající se o sociálně-konstruktivistické teze.

2.2 Přemíra rychlého času jako vedlejší produkt historického a technologického vývoje

Otázka nadměrného zakoušení rychlého času, resp. všeobecné akcelerace současného globálního světa je jednou z důležitých otázek současné sociologie a potažmo i filosofie. Jedním z vysoce relevantních příspěvků k tomuto tématu z českého prostředí je monografie Filipa Vostala *Accelerating Academia*, ve které autor uvádí, že se v posledních dvou dekáдах (jde o publikaci z roku 2016) objevila živá debata o (sociálním) zrychlování, které se stalo jedním z objektů systematického sociologického výzkumu. Důraz je přitom kladen na tři navzájem úzce související témata. Jde o (1) kulturní význam akcelerace, (2) implikace individuální a společenské zkušenosti s akcelerujícím světem a konečně (3) časově omezené struktury modernity.⁸⁹ Odkud ale pramení tato akcelerace? Eriksen (a nejen on) nachází jednu z příčin v historickém a technologickém vývoji.

Pokud budeme uvažovat o – dle Eriksena neadekvátním, pro člověka nepřirozeném a z dlouhodobého hlediska i nevýhodném – nárůstu rychlého času v současné společnosti v souvislosti s historickým a technologickým vývojem, je zapotřebí krátce poznamenat, nakolik je Eriksen (a potažmo jeho teorie) zastáncem technologického determinismu, tj. zastáncem názoru, podle kterého je technologická změna přímo odpovědná za korelující sociální změny. Eriksen je velmi zdrženlivý

⁸⁶ BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 64.

⁸⁷ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 94.

⁸⁸ BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 64.

⁸⁹ VOSTAL, F. *Accelerating Academia: The Changing Structure of Academic Time*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016. S. 11.

ohledně zaujímání jednoznačného technologicky deterministického stanoviska (zejména proto, že si je vědom mnohých komplikací spjatých s touto teorií), nicméně opačný extrém odmítá podstatně explicitněji. Proto si jej tedy dovoluji označit jako umírněného technologického deterministu.⁹⁰

Po tomto krátkém úvodním vyjasnění Eriksenovy pozice se nyní již zaměříme na samotný proces akcelerace společnosti a jeho historické (a dialektické) propojení s rozvojem technologií.

Fenomén zrychlování života, který velmi úzce souvisí se zkušeností rychlého času, lze vystopovat přinejmenším do 14. století. Masivní sociální zrychlení lze nicméně pozorovat (až) v období průmyslové revoluce. Právě s průmyslovou revolucí totiž velmi úzce souvisí vyšší rychlost a vyšší produktivita výrobního procesu.⁹¹

Začneme však v dobách před průmyslovou revolucí. Jedním z faktorů, který stál na počátku procesu zrychlování, byly totiž mechanické hodiny. Ty původně sloužily jako prostředek pro organizaci klášterního komunitního života. S pomocí hodin bylo možno dodržovat stanovený denní řád modliteb a dalších činností.⁹² Tento prostředek řízení a koordinace každodenních činností však brzy opouští klášterní zdi a stává se mocným nástrojem v rukou obchodníků, kteří čas začínají ekonomizovat. Pomalu se tak rodí imperativ správného využití času.⁹³ Od 14. století tedy lidé *„takřkajíc ,berou čas do svých rukou‘: klášterní praxe organizování a plánování času podle abstraktních ,hodinek‘ se šíří i do občanského života a společný, jednotný denní čas začíná být potřebou.*“⁹⁴

Vynález hodin, které postupně v průběhu pozdního středověku a raného novověku začaly stále více určovat chod celé společnosti, která díky nim mohla být podstatně lépe koordinovaná, s sebou přináší i fenomén externalizace času. Čas se odpojuje od lidské zkušenosti a lidského vnímání. (Dokonce lze říci, že měřením času dochází k procesu alienace, odcizení.)⁹⁵ Z času se stává měřitelná a objektivně daná entita. Tento proces pak Eriksen klade do analogického vztahu k vynálezu písma a k následnému procesu externalizace lidského jazyka.⁹⁶

Z hlediska námi zkoumané problematiky je však tato analogie zcela zásadní. Dle Eriksena to totiž není pouze vynález mechanických hodin a transpozice klášterního řádu do celé společnosti, která následně tento řád využije k jiným, zejména

⁹⁰ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 32.

⁹¹ Srov. KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*, s. 148.

⁹² Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 45. Srov. též ŽÁČKOVÁ, L. „*Nestháme!*“, s. 16.

⁹³ Srov. BORSCHEID, P. *Virus času*, s. 63.

⁹⁴ SOKOL, J. *Čas a rytmus*, s. 101.

⁹⁵ Srov. ŠUBRT, J. *K vývoji názorů na problém času v sociologii*, s. 471–472.

⁹⁶ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 45.

obchodním a výrobním účelům, ale také právě vynález písma, který umožňuje tzv. *tyranii okamžiku*. Pojmem *tyranie okamžiku* přitom Eriksen označuje určitý konglomerát faktorů a zkušeností člověka spjatý se současnou informační společností a jejím rychlým životním tempem. V tomto kontextu pak jde především právě o nadměrné zakoušení rychlého času v současné akcelerující společnosti.

Vraťme se ale k vynálezu písma, který není pouhou ilustrativní analogií k vynálezu mechanických hodin, ale přímo s akcelerujícím životním stylem souvisí.

Vynálezem písma dochází k oddělení slova od mluvčího, dochází k externalizaci myšlenek, pocitů a sdělení.⁹⁷ Použitím písma se odděluje text od kontextu, a vzniká tak do jisté míry bezkontextový jazyk či autonomní diskurz. Odtržením od situačního kontextu orální promluvy mizí některé atributy orality, přičemž je nahrazují atributy myšlení gramotného, tj. myšlení ovlivněného vynálezem písma. Konkrétně jde o nahrazení aditivního charakteru promluvy podřizováním, nahrazení tendence ke kumulativnosti tendencemi analytickými a vystřídání empatického zainteresování objektivním odstupem. Dále je také umenšována blízkost přirozenému světu, mizí orální mnohomluvnost a otupuje se agonistický tón slovních rozepří.⁹⁸

Tato proměna vyjadřování se odráží i ve vědomí člověka, které je rovněž vynálezem písma transformováno. „*Bez psaní by gramotný rozum nemyslel a ani nemohl myslet tak, jak myslí, a to nikoli jen ve chvílích, kdy se zabývá psaním, ale za normálních okolností i tehdy, když se snaží uspořádat myšlenky do formy mluvené řeči. Psaní proměnilo lidské vědomí víc než jakýkoli jiný jednotlivý vynález.*“⁹⁹

V tomto světle pak Platónova kritika vynálezu písma jakožto nelidského mrtvolného nástroje falešné diskuse, který oslabuje paměť a který „*sám není schopen ani se ubránit ani si pomoci,*“¹⁰⁰ zaznamenaná v dialogu Faidros, působí do značné míry ironicky; nejenže je prováděna písmem, ale zároveň se jedná o způsob vyjadřování a abstraktního uvažování, který by bez vynálezu písma nebyl vůbec možný. Tato krátká poznámka o Platónovi má však zejména ilustrovat a doložit, jakou měrou se vynález písma otiskl do lidského vědomí, které je jím transformováno.¹⁰¹ To je pro vnímání času důležité přinejmenším ze dvou důvodů.

Předně jde o subjektivní zakoušení času, které se odehrává ve vědomí. Proměna lidského vědomí s sebou může nést i proměnu lidského zakoušení času. Zároveň také

⁹⁷ Srov. ONG, W. J. *Technologizace slova: Mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum, 2006. S. 93. Srov. též ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 40–41.

⁹⁸ Srov. ONG, W. J. *Technologizace slova*, s. 47–70.

⁹⁹ ONG, W. J. *Technologizace slova*, s. 93.

¹⁰⁰ PLATÓN. *Faidros*. In *Spisy II: Parmenidés, Filébos, Symposion, Faidros, Alkibiadés I, II, Hipparchos a Milovníci*. Praha: OIKOYMENH, 2003. 275e.

¹⁰¹ Srov. ONG, W. J. *Technologizace slova*, s. 93–98.

jde o abstraktní uvažování (zapříčiněné právě vynálezem písma), které člověku umožňuje, aby o čase uvažoval jako o abstraktní měřitelné entitě, kterou lze přesně rozdělit na hodiny, minuty či sekundy.

Externalizace času umožněná historickým a technologickým vývojem, zejména vynálezem písma, vynálezem mechanických hodin a středověkou urbanizací, je charakteristická především tím, že vytváří objektivní kategorii pevně určeného a rozděleného času, do kterého jeden každý člověk musí vměstnat své odlišné subjektivní prožívání a zakoušení času. Tato standardizace pak umožňuje synchronizaci těch, kteří se měřitelnému času podrobili.¹⁰²

Ačkoli je tedy, jak bylo výše ukázáno, fenomén měřitelného času do značné míry pouze společenským konstruktem, je v současné době měřitelný čas zakoušený jako samozřejmý a objektivně daný. Globální synchronizace a standardizace času a časových pásem, která byla završena až v 19. století, dnešnímu člověku připadá neproblematická a samozřejmá – „*jakmile se jednou prosadila, není už snadné se jí zbavit.*“¹⁰³ V tomto případě tedy jasně narážíme na problematiku procesu zvěčňování reality, o které bylo výše pojednáno v souvislosti se sociálním konstruktivismem.¹⁰⁴

Synchronizace času umožňuje daleko efektivnější výrobu a dopravu (píchnací hodiny, sirény ohlašující konce směny, jízdní řády apod.).¹⁰⁵ Zvýšení jedné části výrobního procesu však dříve či později vyžaduje zvýšení rychlosti ostatních částí – včetně dopravy.¹⁰⁶ Dochází tak k požadavku takřka neustálého zrychlování, které úzce souvisí s lidským zakoušením času a s upevňováním sociálně konstruovaného rychlého času.

A právě v tomto „úspěchu“ moderní společnosti tkví dle Eriksena problém: „*moderní společnost byla příliš úspěšná ve svých snahách efektivizovat, zvyšovat výkonnost, modernizovat a standardizovat. Změny, tedy ‚pokrok‘, už nyní probíhají tak rychle, že k nim nestihneme zaujmout stanovisko. A pokud se neustále něco děje, neděje se vlastně vůbec nic.*“¹⁰⁷

Symbolem této všeobecné moderní efektivizace je parní stroj, respektive přímá trajektorie parníku – křivky a zatáčky, po kterých pluje plachetnice ve snaze zachytit dobrý vítr, jsou naopak znakem neefektivity, zbytečné ztráty.¹⁰⁸

¹⁰² Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 46.

¹⁰³ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 49.

¹⁰⁴ Srov. BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality*, s. 90.

¹⁰⁵ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 52.

¹⁰⁶ Srov. ŽÁČKOVÁ, L. „*Nestháme!*“, s. 17.

¹⁰⁷ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 53.

¹⁰⁸ Srov. ŽÁČKOVÁ, L. „*Nestháme!*“, s. 19.

Dalším nesporným symbolem rychlosti a pokroku je železnice. Ačkoli je dnes, jak poznamenává Eriksen, vlaková doprava vnímána a propagována jako klidný způsob cesty, který umožňuje ve srovnání s automobilovou a leteckou dopravou alternativu v podobě kontemplativního ztišení při pozorování ubíhající krajiny za oknem,¹⁰⁹ byla zpočátku železniční doprava vnímána přesně opačně: jako vzrušující zážitek, během kterého je cestující bombardován podněty, a je tedy nucen reagovat rychleji, než byl doposud zvyklý.¹¹⁰

Tento obrat v symbolice vlaku a železnice je velmi výmluvnou ilustrací pokračujícího procesu akcelerace. Člověku je neustále proměnami okolí, jejichž autorem je ovšem člověk sám, sugerována nutnost rychlého (a stále rychlejšího) zakoušení času. Dialektika vzájemného ovlivňování producenta a produktu, o které bylo pojednáno výše a která je z hlediska sociálního konstruktivismu zásadní, je zde zcela dobře patrná. Přemíra rychlého času není ničím jiným než lidským konstruktem, respektive nepřímým konstruktem, či jak píše Eriksen „nepředvídatelným vedlejším účinkem technologického rozvoje“.¹¹¹

Ačkoli lze pozorovat mnoho milníků akcelerace a ekonomizace lidské činnosti, kupř. fenomén taylorizace a fordizace, tedy vymezení jedné úzké činnosti, kterou dělník při výrobním procesu neustále opakuje, resp. podřízení se rytmu automatických běžících pásů, u kterých dělník provádí svůj partikulární úkon, zaměříme se nyní na technologii přepravy informací. Změna způsobu přepravy informací je pro lidskou zkušenost rychlého času zcela zásadní. Do konce 18. století byly totiž informace přepravovány v zásadě obdobně jako jiné zboží či jako lidé.¹¹² S vynálezem telegrafu, telefonu, televize a internetu se však přenos informací stále více odděluje od způsobu přepravy ostatních komodit. A právě rychlost přepravy informací a jejich rostoucí nadbytek představují důležitý kontext pro porozumění fenoménu nárůstu zkušenosti rychlého času.¹¹³ Než ale přistoupíme k této problematice, zaměříme svou pozornost krátce ještě na poněkud obecnější problematiku vztahu prostoru a času, která ovšem s přenosem (nejen) informací velmi úzce souvisí.

2.3 Rozbití časoprostoru: rychlý čas a klesající relevance prostoru

Vztah času a prostoru lze ze sociologického hlediska popisovat pomocí fenoménu ekonomizace času. Před-moderní doba byla charakteristická tím, že maximální

¹⁰⁹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 59.

¹¹⁰ Srov. KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*, s. 148.

¹¹¹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 75.

¹¹² Srov. ŽÁČKOVÁ, L. „Nestháme!“, s. 20–21.

¹¹³ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 115–121.

možná rychlost pohybu, tj. rychlost přemísťování se v prostoru ve vztahu k času, byla determinována povýtce biologicky. Limitem byla rychlost lidského či koňského běhu. Avšak, „[j]akmile zmizela vzdálenost a jednotka času začala být závislá na technologii, na umělých prostředcích přepravy, mohly být všechny dosud existující limity rychlosti pohybu v principu překonány.“¹¹⁴ V před-moderní době byly pojmy *daleko, blízko, brzy, dlouho* neoddělitelně propojeny s mírou námahy, kterou bylo zapotřebí vykonat, aby byl překonán určitý odpor kladený prostorem – kupř. překonání určité vzdálenosti cesty, zorání či pokosení tak a tak velkého lánu pole apod.¹¹⁵

Zpochybněním „přirozených“ limitů maximální možné rychlosti a neměnné míry námahy je zároveň kladena otázka po ekonomické hodnotě času. Totožná jednotka času umožňuje člověku, aby při využití technologie překonal větší množství odporu prostoru. Totožná časová jednotka může být z tohoto kvantitativního hlediska využita efektivněji. Vytvářením stále rychlejších technologií se tedy začal měnit do té doby neměnný vztah prostoru a času. „Čas se začal lišit od prostoru, protože mohl být, na rozdíl od něho, pozměněn a manipulován; stal se faktorem rozkladu: dynamickým partnerem ve vzájemném časoprostorovém svazku.“¹¹⁶ Toto nové přemýšlení o čase lze v kondenzované formě vyjádřit pomocí typicky moderního rčení „čas jsou peníze“.¹¹⁷

K ekonomizaci času dochází právě proto, že je čas v moderním myšlení oddělován od prostoru – a (dokonce) stavěn do kontrastní pozice vůči prostoru. Tatáž cesta již není nutně pevně spjata s určitým časem odpovídajícím pěší chůzi či jízdě na koni. Vzdálenost téže cesty může být překonána v závislosti na technologii v *odlišných* časech. Technologie tedy umožňuje šetřit čas. Chápání času se tak proměňuje: čas je vnímán spolu s technologickými prostředky jako nástroj, kterými se, jak již bylo řečeno, snižuje odpor kladený prostorem (kupř. dopravní prostředky pomáhají za kratší čas urazit delší vzdálenost).¹¹⁸

Člověku je tak technologicky umožněno, aby se svým časem nakládal racionálně a ekonomicky. Technologický rozvoj a osvícenská filosofie kladoucí lidský rozum na pomyslný piedestal tak proměňují lidský přístup k přírodě: příroda již nediktuje tempo člověku. Je to člověk, který začíná přírodě vnucovat tempo své.¹¹⁹ Práci je racionálně a technologicky vnucována vyšší rychlost a výkonnost. Člověk, který pak takovouto rychlost v práci zakusí, postupně přivyká zkušenosti rychlého času.

¹¹⁴ BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 21.

¹¹⁵ Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 177.

¹¹⁶ BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 179.

¹¹⁷ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 58.

¹¹⁸ Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 180.

¹¹⁹ Srov. BORSCHEID, P. *Virus času*, s. 114.

„A jakmile člověk v určité sféře přivykne rychlému času, přesouvá se tato potřeba i na jiné sféry života.“¹²⁰ Tedy do osobního života a volného času.

Nové technologické a životní podmínky – původně se jednalo zejména o pracovní podmínky – tedy postupně vyžadují odlišný přístup člověka ke každodennímu životu. Postupně dochází k habitualizaci nových vzorců chování zohledňujících čas jako určitý druh cenného zdroje, které lépe odpovídají danému technologickému a myšlenkovému prostředí.¹²¹ Subjektivní a intersubjektivní odpovědi na nové podmínky stále více zahrnují zkušenost rychlého času. Určitá implicitní ideologie přítomná v současném diskurzu a s ní úzce související lidské činy a vzorce chování, které lze souhrnně charakterizovat rčením „není čas ztrácet čas“, se posléze propisují do nejrozličnějších oblastí každodenního života. Toho si všímá i Gilles Lipovetsky: „Moderní posedlost časem už není vyjádřena pouze v oblasti práce, která podléhá kritériím produktivity, ale prosadila se i ve všech ostatních stránkách našeho života. V hypermoderní společnosti se prožívání časovosti stává čím dál tím více prvořadým zájmem a starostí, jejímž prostřednictvím se realizuje a všeobecně šíří rostoucí časový tlak.“¹²² Dialektický proces exprese a internalizace pak tyto vzorce nadále posiluje. Pro ilustraci rozsahu tohoto procesu lze poukázat na skutečnost, že na internetu i na pultech knihkupectví je v současné době dostupné nepřehledné množství materiálů, které se zabývají time-managementem, tedy efektivním využíváním času. Autoři těchto prací se pak mnohdy specializují právě na oblast efektivního využívání času.

Vraťme se ale nyní zpět ke vztahu prostoru a času. V moderní době, jak již bylo řečeno, došlo ke změně smýšlení o času a prostoru. Zygmunt Bauman hovoří o tom, že čas byl od prostoru oddělen a použit k jeho podmanění člověkem. Jakmile byl tento prostor podmaněn (Eriksen hovoří o nadvládě času nad prostorem),¹²³ bylo zapotřebí jej ohraničit a stanovit v něm monotónní uniformní čas, který je charakteristický

¹²⁰ ERKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 73.

¹²¹ V návaznosti na Eriksena, který v tomto ohledu explicitně vychází z myšlenek frankfurtské školy, konkrétně Jürgena Habermase a Herberta Marcuse, lze hovořit o proniknutí tržně chápaného času i do jiných oblastí života. Čas je tak chápán jako cenný zdroj nikoli pouze v oblasti ekonomiky a obchodu, ale i v ostatních sférách lidského života – včetně sféry tzv. volného času. Výsledkem toho je jednorozměrné kvantitativní porovnávání času. Hodina strávená nakupováním oblečení je z tohoto hlediska totožná s hodinou strávenou četbou Dostojevského. Srov. ERIKSEN, T. H. *Syndrom velkého vlka*, s. 48. Obdobného fenoménu si – byť poněkud odlišným pohledem všímá i Gilles Lipovetsky, když píše, že „jsme ze světa orientovaného na organizaci pracovního času přešli do světa poznamenaného zrychlením prožívání času na úrovni celé společnosti a rozvojem různorodosti časového uspořádání (volný čas, spotřeba, zájmy a zábava, dovolená a prázdniny, zdraví, vzdělávání, různá pracovní doba, důchodový čas), které provází nebývalé napětí.“ LIPOVETSKY, G. *Hypermoderní doba: Od požitku k úzkosti*. Praha: Prostor, 2013. S. 86.

¹²² LIPOVETSKY, G. *Hypermoderní doba*, s. 86.

¹²³ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 57.

pro výrobní linku a jízdní řád. Tento způsob zacházení s prostorem a časem, kdy je prostor opanován časem a následně je v rámci daného prostoru čas člověkem homogenizován a zkrocen, je dle Baumana typický pro tzv. těžkou modernitu (tj. dobu moderní).¹²⁴

V době postmoderní, nebo, jak tvrdí Bauman, v době tekuté modernity, dochází k poněkud odlišným procesům. V globalizovaném světě, světě počítačů a moderních informačních technologií de facto mizí rozdíl mezi kategoriemi „hodně daleko“ a „přímo tady“. Relevance prostoru se tak díky technologiím limitně blíží nule. Podle Baumana jde o „*irrelevantnost prostoru, maskující se za anihilaci času*“.¹²⁵ Rychlost, se kterou jsme s to překonat takřka neomezené množství prostoru, ovšem paradoxně umenšuje množství subjektivně zakoušeného času. Gilles Lipovetsky to velmi výstižně formuluje, když říká: „*Čím jsme rychlejší, tím méně máme času*“.¹²⁶

Zde je zapotřebí poznamenat, že ačkoli se jednoznačně jedná o tendenci převažující, nelze hovořit o zkušenosti univerzální. Vedle majority žijící zejména se zkušeností rychlého času, pro kterou není problém překonávání prostoru, ale daleko spíše nedostatek času, stojí minorita nezaměstnaných, absolventů bez práce, uvězněných, uprchlíků, bezdomovců apod., která se naopak potýká s nadbytkem (prázdného) času (a s prostorovým omezením).¹²⁷

Právě toho si všímá i Zygmunt Bauman, když popisuje rozdíly mezi sociálními osudy – osudem turisty a osudem tuláka. Turista i tulák sdílí předurčenost k „cestování“ sociální realitou.¹²⁸ Zatímco má Baumanův turista v rámci sociální reality stejná privilegia jako turista na dovolené, tj. disponuje relativně aktivní (a leckdy i téměř neomezenou) možností výběru destinace a následné činnosti v ní, status tuláka poskytuje jedinci pouze velmi omezené možnosti – tulák je pasivně smýkáán mechanismy sociální reality. A ačkoli se může zdát, že turista je pánem času, zatímco je tulák časem zotročen, realita je při bližším zkoumání poněkud odlišná – v neprospěch turisty i tuláka. Baumanovy analýzy totiž ukazují, že jak turista, tak i tulák jsou *svým způsobem* v područí času.¹²⁹

¹²⁴ Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 185–186.

¹²⁵ BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 188.

¹²⁶ LIPOVETSKY, G. *Hypermoderní doba*, s. 90.

¹²⁷ Srov. LIPOVETSKY, G. *Hypermoderní doba*, s. 90.

¹²⁸ Srov. BAUMAN, Z. *Globalizace*, s. 103.

¹²⁹ „*Smršťování prostoru ruší tok času. Obyvatelé prvního světa [zde jde primárně o turisty] žijí v trvalé přítomnosti, procházejí sledem epizod hygienicky oddělených od jejich minulosti stejně jako budoucnosti. Tito lidé jsou věčně zaneprázdnění a ustavičně ‚nemají čas‘, protože žádný okamžik času nepřesahuje do dalšího. Jde o zkušenost času identickou se zkušeností času ‚naplněného po okraj‘. Lidé opuštěné v protikladném světě drtí břímě přemíry, zbytečnosti a neužitečnosti času, který nemají čím naplnit. V jejich čase ‚se nikdy nic neděje‘. Nad časem nemají ‚kontrolu‘, ale ani čas jim není pánem, jakým byl pro jejich předky, kteří se podrobovali*

Oba dva jsou ale časem ovládáni jinak, přičemž na první pohled se zdá (a v určitém slova smyslu tomu i tak je), že turista využívá svůj čas efektivněji a produktivněji. Právě z toho důvodu také Borscheid poznamenává, že „[n]edostatek času se stává jedním ze znaků stavovské příslušnosti.“¹³⁰ Kdo je zaneprázdňený, je pravděpodobně i sociálně dobře situovaný. Člověka toužícího po společenském uznání či kariéře pak mohou tyto mechanismy dokonce vést i k umělému sebe-zaneprázdňování za účelem vzestupu na sociálním žebříčku prestiže.

Nicméně i ona zmíněná minorita se ale stále více potýká s nároky, které jsou na ni implicitně kladeny přemírou dostupných informací. Fenomén pře-informovanosti úzce související s takřka okamžitým překonáváním libovolné prostorové vzdálenosti a se zdánlivou anihilací času je jednou z hlavních příčin přemíry rychlého času zakoušeného současným člověkem – a to napříč drtivou většinou společenského žebříčku (výjimkou mohou být do určité míry kupř. lidé bez domova, anebo lidé, kteří se dobrovolně tohoto informačního bombardování zřekli a žijí za zdmi kláštera s přísnou řeholí). Majorita současné společnosti je nicméně vystavena informačnímu tlaku, který vlivem akcelerace životního tempa neustále stoupá. O tomto fenoménu, resp. o souvislosti mezi rychlostí zakoušení času a množstvím přijímaných informací je tedy nezbytné pojednat o něco podrobněji v samostatné kapitole.

2.4 Rychlý čas jako důsledek nadbytku informací

Specifickým případem vztahu prostoru a času je transfer informací. Již výše jsem v této práci zmiňoval, že cca do konce 18. století byly informace přepravovány v zásadě obdobnými způsoby jako ostatní zboží – i jako lidé. Poté se ale způsob transportování informací odděluje a vytváří svébytnou kategorii. Dnes se již informace šíří takřka okamžitě. Toho si všímá i Bauman: „[D]louhodobá snaha akcelarovat rychlost pohybu dosáhla v současnosti svých „přirozených mezí“. Moc [politická i jiná] se dnes dokáže pohybovat rychlostí elektronického signálu, takže čas, potřebný pro přesun jejich zásadních složek, byl redukován na okamžítost.“¹³¹

Tento způsob distribuce informací však skýtá kromě očividných výhod i značné nevýhody. Jednou z nich je skutečnost, že ve světě, kde jsou informace – a zejména pak zprávy – doručovány takřka okamžitě, dochází v mnohých případech stejnou rychlostí i k jejich zastarávání. Ve snaze udržet stejné tempo, jaké má všeobecný informační tok, jsou lidé komunikující informace nuceni ke zvyšování rychlosti

anonymnímu rytmu pracovní doby v továrně a čas jim vyměřovaly píchačky. Čas mohou pouze zabíjet, tak jak čas pomalu zabíjí je samotné.“ BAUMAN, Z. *Globalizace*, s. 106–107.

¹³⁰ BORSCHIED, P. *Virus času*, s. 326.

¹³¹ BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 24.

na úkor přesnosti.¹³² Rychle mohou být zároveň distribuovány pouze takové zprávy a informace, které mají určitou formu. Eriksen dokonce s jistou mírou nadsázky poukazuje na skutečnost, že v určitých případech je forma zprávy a její včasné doručení důležitější než její samotný obsah.¹³³

Eriksen si ale dále všímá toho, že současná produkce a distribuce informací (nejen zpravodajství) se nápadně podobá produkci a distribuci zboží v rámci gigantických řetězců supermarketů. Za nejdůležitější rysy této produkce a distribuce považuje zejména: standardizaci zboží/informací (umožňující značné finanční úspory), redukci variability zboží/informací zapříčiněnou procesem standardizace, zvyšování množství a rychlosti distribuce (opět související s možností udržet nízké ceny) a konečně ovlivňování zákaznickových/recipientových preferencí (aby pokud možno odpovídaly nabídce zboží/informací). V tomto zvyšování produktivity je přitom poměrně jednoduché vystopovat implicitní ideologii, kterou je možno redukovat na tezi, že kvantita je důležitější než kvalita.¹³⁴ A kvantita (ať již prostorová či jiná) představuje z hlediska ekonomicky uvažovaného času určitý typ výzvy k překonání dosavadních limitů. Dochází zde tak k podobnému procesu, jaký byl popsán výše při řešení problematiky změněného vnímání vztahu prostoru a času moderním člověkem.

Pokud je tedy z tohoto úhlu pohledu hlavním hlediskem úspěchu kvantita distribuovaných informací a neustálé navyšování této kvantity, které se nutně odráží v hospodaření s časem, je zcela oprávněné Eriksenovo tvrzení, že „*masmédiá – zvláště noviny a televize – hrají v šíření úspěchanosti vůdčí roli.*“¹³⁵

Jádro tohoto problému spočívá, obecně řečeno, ve velkém množství rozličných potencialit, které se člověku neustále nabízejí. Člověk ve snaze uniknout neustálé nutnosti volby často na onu volbu často jednoduše rezignuje v zoufalé snaze realizovat všechno (anebo naopak nic) – v tomto případě tedy přijmout co nejvíce informací (anebo naopak nepřijmout žádné).¹³⁶ Takovéto chování má ale za následek pouhé chaotické vršení vzájemně nesourodých informací. „*Do vysokánských věží se vrší více a více různých typů informací; fungují jako kostky stavebnice lego, v níž jednotlivé dílky vlastně nemají žádnou souvislost, pouze na sebe vzájemně pasují (ovšem pasují také na kterékoli jiné dílky).*“¹³⁷

¹³² Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 67.

¹³³ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 100.

¹³⁴ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 98.

¹³⁵ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 69.

¹³⁶ Srov. ERIKSEN, T. H. *Syndrom velkého vlka*, s. 63.

¹³⁷ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 120.

Výsledkem neredukované recepce dostupných informací je (paradoxně) ztráta referenčních horizontů minulosti a budoucnosti. Vše se redukuje na jeden chaotický, komprimovaný, přeplněný a nekoherentní okamžik.¹³⁸ Tento okamžik se pak podobá jakémusi nekonečně objemnému kontejneru, který ovšem postrádá trvání, resp. destruuje a ruší jakoukoli trvalost.¹³⁹

Přemíra přijímaných informací jde tak ruku v ruce s rostoucím rizikem destrukturalizace, fragmentace a rozkladu.¹⁴⁰ Což mimo jiné znamená, že modus rychlého času člověku znesnadňuje, ne-li přímo znemožňuje, zakoušení vnitřního souvislého vývoje v rámci určitého trvání (o čemž bude z filosofického hlediska blíže pojednáno v následujících kapitolách).

Tuto skutečnost Eriksen velmi barvitě a výmluvně popisuje na filmové a seriálové tvorbě. Při zkoumání a komparaci některých seriálů si všímá, že zatímco zejména starší tvorba, konkrétně černobílý seriál *A Family at War* (z počátku sedmdesátých let minulého století), nelze sledovat, pokud by divák vynechal byť jediný díl, novější tvorbu, kterou reprezentuje seriál *Dynasty* (populární v osmdesátých a devadesátých letech minulého století), naopak lze sledovat i tehdy, když není posloupnost jednotlivých dílů striktně dodržována. Důvodem je podle Eriksena absence nevratného lineárního kumulativního rozměru času. A právě absence tohoto lineárního a kumulativního aspektu času pak znemožňuje vnitřní vývoj a celkovou koherenci a návaznost v seriálu *Dynasty*.¹⁴¹ Tento novější seriál je naopak vytvořen tak, aby odpovídal divákovi s televizním ovladačem v ruce. Takový divák je totiž ochoten přepnout televizní kanál kdykoli, když vysílaný pořad přestává poutat jeho pozornost. Právě proto je zapotřebí, aby na „diváka s ovladačem v ruce“ reagující tvorba neustále nově poutala konzumentovu (divákovu) pozornost. A to i za cenu vnitřní obsahové strnulosti a ahistorického času postrádajícího jakékoli směřování či trvání. Očividnou výhodou je, že se v kterékoli části seriálu či filmu dostane divák během třiceti sekund „do děje“.¹⁴² K podobným – byť ne tak transparentním – proměnám dochází napříč veškerou mediální komunikací a *mutatis mutandis* i ve většině oblastí sociální reality.

Informace, které jsou většinou produkovány v takové formě, aby odpovídaly stále více přeplněnému prostoru lidské pozornosti, svou kvantitou nutí recipienta, aby

¹³⁸ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 120.

¹³⁹ Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 201.

¹⁴⁰ Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 144.

¹⁴¹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 103.

¹⁴² Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 103–104.

jednomu každému sdělení věnoval stále méně a méně času.¹⁴³ Recipient informací je tedy nucen svůj čas dělit do stále menších částí, jejichž počet odpovídá kvantitě nabízejících se podnětů.

Vyústění této situace popisuje Eriksen adaptací známého paradoxu letícího šípů formulovaného Zénónem z Eleje, žákem filosofa Parmenida. Zénón ve snaze obhájit Parmenidovo učení o neproměnlivém, nepohyblivém a trvalém jsoucnu ukazuje, že přijetí reality pohybu (tj. specifického druhu změny) ústí do sporné situace. Samotný paradox letícího šípů pak spočívá v tvrzení, že letící šíp je v jednotlivých okamžicích letu přítomen vždy v jednom určitém prostorovém ohraničení. Celý let pak není ničím než pouhým součtem okamžiků, kdy je šíp ve skutečnosti v klidu. Pohyb je dle Zénóna pouhou iluzí.¹⁴⁴

Eriksen pak, jak sám píše, v návaznosti na tuto antickou aporii formuluje paradox analogický: „Když je čas rozčleněn, rozsekán do částí, které jsou dostatečně malé, přestává čas nakonec existovat. *To znamená, že přestává existovat čas jako trvání (jež předpokládá, že události nějakou dobu trvají), ale pokračuje už jenom jako okamžik, který je právě v té chvíli doháněn okamžikem dalším.*“¹⁴⁵

Eriksen se zjevně inspiroval formou onoho paradoxu, konkrétně myšlenkou rozdělení jednoho kontinua do množství malých částí. Nicméně jeho závěry jsou v určitém smyslu přesně opačné než závěry Zénónovy. Dokonce lze tvrdit, že Eriksenův paradox obsahuje mnohé z toho, co je Störigem (v duchu Bergsonova myšlení) kriticky vytýkáno Zénónovu paradoxu:

*„Jestliže čas, ve kterém šíp letí, rozložíme v řadu jednotlivých momentů a když jednotlivé momenty zvolíme téměř nekonečně krátké, pak se ovšem šíp musí v každém z nich jevit jako stojící. Čas však ve skutečnosti nesestává z řady časových bodů; podstatné je pro něj stálé plynutí, které probíhá každým bodem. Rozkouskovanost v jednotlivé momenty není času vlastní, nýbrž pochází z našeho myšlení.“*¹⁴⁶

Störig zde z odlišné perspektivy odhaluje, že zkušenost rychlého času je velmi často zapříčiněna lidskou činností, a nejedná se tedy o objektivní danost. Dělení času je podle něj důsledkem lidské aktivity; dělený čas je tedy určitou formou konstruktů. Jinými slovy: lidské členění není vlastní času jako takovému, ale jedná se o habitualizované, globálně institucionalizované a tradicí předávané jednání. Takto konstruovaný pohled na čas ale člověku de facto takřka znemožňuje subjektivně

¹⁴³ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyránie okamžiku*, s. 85.

¹⁴⁴ Srov. STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filozofie*, s. 100–101.

¹⁴⁵ ERIKSEN, T. H. *Tyránie okamžiku*, s. 124.

¹⁴⁶ STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filozofie*, s. 101–102.

zakoušený čas vnímat právě v jeho vlastní podobě, tj. v podobě trvání. Právě o tom hovoří Eriksen ve svém paradoxu.

Fenomén nárůstu zakoušení rychlého času tedy velmi úzce souvisí s neustále se zrychlujícím informačním tokem a jím sugerovanou uspěchaností. „*Jediné, co zůstane, je frenetický okamžik, stojící bez pohybu uprostřed šílené rychlosti. Cirkus bez cíle a smyslu.*“¹⁴⁷

Kromě sepětí zkušenosti rychlého času s fenoménem nadbytku dostupných informací je pro Eriksena (stejně jako pro další myslitele) důležité sepětí nadbytku rychlého času s pocitem postmoderní nejistoty a úzkosti. Není to ovšem jen pocit nejistoty, ale celkový vliv na lidskou psychiku: „*Zrychlování života proměňuje lidskou psychiku a nervozita se stává typickou chorobou velkoměstského obyvatelstva.*“¹⁴⁸

O to paradoxněji, či snad dokonce ironičtěji vyznívá kritický poznatek Hartmuta Rosy o kořenech akcelerace v současné honbě za (instantní) eudaimonii a „dobrým“ životem. Je-li totiž dobrý život určen množstvím zážitků a uskutečněných cílů, pak kvantitativní růst těchto cílů odpovídá kvantitativnímu nárůstu „kvality“ (lze-li v tomto smyslu hovořit o kvalitě) života. Pokud se realizace jednoho každého cíle dovede zrychlit na poloviční čas, resp. pokud se do časového rozpětí jednoho lidského života podaří vměstnat více zážitků a naplněných cílů, pak je dle této (konzumně orientované) logiky onen život lepší.¹⁴⁹

Spolu s Eriksenem můžeme na takovéto pojetí dobrého života s lehkým přídechem ironie odpovědět následujícím způsobem: „*Typickým klišé naší doby je ‚Vždyť jedno nevylučuje druhé.‘ No, jak myslíte.*“¹⁵⁰

V tuto chvíli před námi tedy vyvstává otázka po vztahu kvantity impulzů a kvality využití, resp. prožití času. Výsledky Marienthalské studie, o které bylo pojednáno výše, ukazují, že nedostatek podnětů, resp. nadmíra zakoušení pomalého času působí na člověka destruktivně. Zároveň se ale na základě předchozích úvah jeví jako pravděpodobné, že opačný extrém, tedy nadbytečné zakoušení rychlého času, má za následek rovněž neblahý vliv na člověka a lidskou psychiku.

Tuto problematiku se nyní pokusím projasnit za pomoci několika filosofických úvah týkajících se fenoménu času a časovosti člověka.

¹⁴⁷ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 145.

¹⁴⁸ BORSCHEID, P. *Virus času*, s. 325.

¹⁴⁹ Srov. VOSTAL, F. *Accelerating Academia*, s. 21.

¹⁵⁰ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 152.

3 Čas jako filosofický problém

V této kapitole si dovolím na malý okamžik podstoupit od Eriksenových myšlenek, resp. od antropologického a sociologického uvažování o akcelerující společnosti a pokusím se krátce nastínit obecnější filosofické přemýšlení o čase jako takovém, resp. o čase jako sukcesivním jsovcnu. Tyto úvahy se posléze v kapitole následující pokusím aplikovat na výše uvedené myšlenky – a to ve snaze o zpřesnění či doplnění některých výše uvedených úvah a konceptů, zejména pak Eriksenova konceptu rychlého a pomalého času.

Filosofické tázání po podstatě fenoménu času je rozsáhlé i obsáhlé. Pro účely této práce se pokusím o kombinaci synchronního a diachronního pohledu, přičemž nejprve krátce představím nejstarší názory na čas jakožto fenomén doprovázející změnu a pohyb, následně se přesuneme k času zakoušenému, resp. konstituovanému lidským vědomím. V závěru kapitoly krátce nastíním čas jakožto eminentní determinant lidského života.

3.1 Čas jako fenomén konstituovaný změnou a pohybem

Jedním z prvních myslitelů západní tradice, kteří se zaobírali otázkou plynutí času, byl Zénón z Eleje, kterého zmiňuje i sám Eriksen a kterého jsme výše uvedli v souvislosti s konstrukcí Eriksenova paradoxu jakožto analogie vůči Zénónovu paradoxu letícího šípu. Zatímco Zénón řadou svých aporií podpírá Parmenidovu tezi o neproměnlivosti jsovcna (konkrétně o neexistenci pohybu, který je v tomto pojetí se změnou nedílně spojený), Aristotelés vysvětluje povahu času právě na základě empirické danosti existence pohybu: „čas je to, čím počítáme pohyb, vzhledem k ‚dříve‘ a ‚později‘. Každý okamžik je nebo bude někdy minulostí, byl, je nebo bude přítomností a byl nebo je budoucností.“¹⁵¹ Oba pohledy nicméně spojují fenomén času s existencí, resp. neexistencí změny.

Neexistence změny, a tudíž i neexistence času je výsledkem racionálního rozvažování filosofů z Eleje. Eleaté, zejména pak opět Zénón, poukazovali na skutečnost, že lidská zkušenost a rozumové rozvažování se nemusejí v základních otázkách pohybu a mnohosti shodovat, a v této rozepři stranili lidskému rozumu. Krom aporie letícího šípu je dalším slavným příkladem závod Achillea a želvy. Želva na začátku závodu dostává náskok. Achilleus jej sice hravě uběhne, ale želva mezitím zdolá další, menší kus cesty. A tak dále ad infinitum. Mohlo by se zdát, že rozum se zde staví proti zkušenosti. Ve skutečnosti jde ale o klam, resp. o špatné zacházení

¹⁵¹ MACHULA, T. *Filosofie přírody*. Praha: Krystal OP, 2007. S. 73.

těchto filosofů s nekonečnou řadou. K setkání Achillea a želvy dojde tehdy, když se Achilleovi podaří urazit stejný kus cesty, jako před ním zdolala želva.

Správné řešení zdánlivě neřešitelné aporie by tedy při správném zacházení s nekonečnými řadami mohlo vypadat takto:

Achilleus potřebuje k dohonění želvy urazit dráhu s . Stanovme, že náskok byl kupř. 10 m. Na konkrétní délce náskoku zde ale nezáleží. Nicméně Achilleus tedy musí v našem příkladu urazit vzdálenost $s = 10 + 1 + 0,1 + 0,01 + 0,001\dots$ m. Vynásobíme-li rovnici deseti a odečteme-li první rovnici od druhé, získáme následující operaci:¹⁵²

$$\begin{array}{r} 10 s = 100 + 10 + 1 + 0,1 + 0,01 + 0,01\dots \\ - \quad (s = 10 + 1 + 0,1 + 0,01 + 0,001\dots) \\ \hline \end{array}$$

$$9 s = 100$$

tedy

$$s = 11,111\dots \text{ m}$$

Na základě této vcelku jednoduché úvahy se ukazuje, že racionální odůvodnění pouze iluzorní existence změny a pohybu se zdá být racionálně zpochybnitelné, ba dokonce vyvrácené. Za pravdu bychom tedy měli dát spíše Aristotelovi a jeho pojetí času jakožto průvodního jevu pohybu a změny.

Toto pojetí času se ale při bližším prozkoumání jeví být nedostatečné. Arno Anzenbacher v této souvislosti hovoří (poněkud aristotelsky) o materiálním a formálním aspektu času. Fyzikální čas, který je bezprostředně svázaný s pohybem a změnou, lze chápat jako materiální aspekt času. V návaznosti na čtvrtou knihu Aristotelovy *Fyziky* však Anzenbacher dodává, že kromě materie je zapotřebí i formy. „K materiálnímu (látkovému) aspektu času je tedy nutný také formální aspekt. Čas není jen pohyb. Tento formální aspekt však záleží ve vědomí, v ‚počítající duši‘. Podrzuje v paměti minulý průběh a očekává to, co přijde. Bez subjektu není čas.“¹⁵³ Zároveň s tím ale platí, že „[v]eškeré naše vnímání a měření času je velmi úzce spjato se změnou a pohybem. Pokud se někdo zeptá, kdy nastala nějaká událost, obvykle odpovíme uvedením data. Otázka se ale posunuje: co je to vlastně datum? Je to číselný údaj založený na počítání otáček Země kolem své osy a oběhů Země kolem Slunce. Bez pohybu si prostě čas neumíme představit ani počítat.“¹⁵⁴

¹⁵² Srov. MACHULA, T. *Filosofie přírody*, s. 58–59.

¹⁵³ ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*. Vydání třetí, v Portálu druhé. Praha: Portál, 2010. S. 87.

¹⁵⁴ MACHULA, T. *Filosofie přírody*, s. 77.

Zde se tedy již vyjevuje určitá vnitřní dichotomie času, který by, jak se nyní zdá, bylo nesprávné redukovat pouze na fenomén konstituovaný změnou a pohybem.¹⁵⁵ Zároveň se ale v tomto světle jeví i poněkud problematickou, nikoli však nesmyslnou, Bergsonova teze o radikální odlišnosti času a prostoru, o které budeme obšírněji pojednávat níže.¹⁵⁶ Jde zejména o skutečnost, které si povšiml Jan Patočka: vědomí času se v prostředí beze změn (pohybu) začíná vytrácet.¹⁵⁷

Člověk tak, zdá se, odečítá čas jednak z pohybu svého okolí, jednak si jej uvědomuje na základě svého vnitřního prožívání. Na následujících řádcích se podrobněji zaměříme na čas, který je neoddělitelně svázán s lidským vědomím.

3.2 Čas jako fenomén s těžištěm v subjektu

Pokud bychom chtěli myšlenkový proud kladoucí čas zejména do (vědomí) subjektu sledovat z hlediska chronologického, pak by myslitelem, který stál u zrodu tohoto způsobu uvažování, byl bezpochyby svatý Augustin. Filosofie času Aurelia Augustina, v mnohém anticipující fenomenologický pohled, je bezesporu jednou z nejslavnějších koncepcí času napříč dějinami filosofie a její kontury (čas jakožto horizont lidského vědomí) jsou patrné i ve filosofii dvacátého století. Augustin se otázce času věnuje ve svém slavném díle *Vyznání*, kde v jedenácté knize uvádí své přemýšlení o čase těmito slovy:

„Co jest vlastně čas? Kdo to může snadno a krátce vysvětliti? Kdo jej může pochopiti svými myšlenkami, aby pak vyjádřil slovy? Co však jest v našich rozmluvách běžnější a známější než čas? A mluvíme-li o čase, rozumíme mu; rozumíme i když někdo jiný o něm mluví. Co jest tedy čas? Vím to, když se mne naň nikdo netáže; mám-li to však někomu vysvětlit, nevím.“¹⁵⁸

Při odpovídání na tuto otázku si sice Augustin uvědomuje sepětí času a pohybu, ale důsledně trvá na jejich netotožnosti a na existenci pohybu v čase, nikoli založení času v pohybu a změně. Je tomu tak zejména proto, že jsme časem schopni měřit nejen pohyb, ale i klid tělesa.¹⁵⁹ Pohyb tak u Augustina není konstituentem času. Existence času je totiž dle Augustina založena pomíjením konečného stvoření; jinými slovy: čas je založen na ontologické konečnosti stvořeného světa.¹⁶⁰ Sub specie aeternitatis totiž nelze hovořit o čase: ve věčnosti čas jakožto plynutí neexistuje,

¹⁵⁵ Srov. VÍCH, M. Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie. In *E-LOGOS*. 2008, vol. 15, iss. 1, p. 1-36. S. 3.

¹⁵⁶ Tato odlišnost je konstitutivním východiskem pro celé další Bergsonovo uvažování o čase. Srov. BERGSON, H. *Myšlení a pohyb*. Praha: Mladá fronta, 2003. S. 11–31.

¹⁵⁷ Srov. VÍCH, M. Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie, s. 3.

¹⁵⁸ AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*. V Kalichu šesté vydání. Praha: Kalich, 2012. XI, 14.

¹⁵⁹ Srov. AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*, XI, 24.

¹⁶⁰ Srov. KARFÍKOVÁ, L. *Čas a řeč*. Praha: OIKOYMENH, 2007. S. 33.

věčnost je totiž trvalou přítomností.¹⁶¹ V tomto ohledu vychází Augustin z křesťanského učení o stvoření světa Bohem z ničeho (creatio ex nihilo), které je v přímé opozici k všeobecnému antickému názoru o věčné existenci světa. Samotné rozlišení věčnosti a časovosti je však silně ovlivněno platonismem.¹⁶²

Oproti tomu ve stvořeném světě je naopak přítomnost *sama o sobě* zcela bez trvání.¹⁶³ Pojmem přítomnost totiž může být označen pouze takový okamžik času, který již dále nemůže být rozdělen. Možnost rozdělení okamžiku času totiž implikuje existenci části budoucí, resp. minulé. Přítomnost je tedy sama o sobě bezrozměrným spěchajícím okamžikem, který může trvat pouze za předpokladu spojení s minulostí, resp. budoucností.¹⁶⁴

Zároveň s tím ale platí následující: minulost *již* neexistuje a budoucnost *ještě* neexistuje. Ve striktním slova smyslu existuje pouze přítomnost. Tato přítomnost však není zcela bezrozměrná, protože nikdy neexistuje zcela sama o sobě. Reálně totiž přítomnost existuje jako horizont.¹⁶⁵ Horizont, ve kterém si přítomnost zachovává přesah do minulosti a zároveň jistým způsobem anticipuje budoucnost. O tom velmi jasně hovoří i Augustin, když říká, že „nelze správně tvrdit, že jsou tři časy, totiž minulý, přítomný a budoucí. Správněji snad by se mělo říci: Jsou tři časy, totiž přítomný čas s hledem k minulosti, přítomný čas s hledem k přítomnosti, přítomný čas s hledem k budoucnosti. Tyto tři věci vidím ve své duši; jinde jich nevidím. Přítomnou s hledem k minulosti jest paměť, přítomným s hledem ke přítomnosti jest nazírání, přítomným s hledem k budoucnosti jest očekávání.“¹⁶⁶

Augustin tedy přichází s analýzou fenoménu času, na základě které odhaluje nehomogenní trojitou strukturu přítomnosti sestávající ze vzpomínky (memoria), která je přítomností v minulosti, pozornosti (contuitus), která je přítomností v přítomnosti, a konečně očekáváním (expectatio), které je přítomností v budoucnosti.¹⁶⁷

Těžiště existence času je tak přesunuto do vnímajícího subjektu, který měří čas na základě trvání dojmu, který byl zanechán ve vědomí mýjející vnímanou věcí.

¹⁶¹ Srov. VÍCH, M. Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie, s. 4.

¹⁶² Srov. TORNAU, Ch. Saint Augustine [online]. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Summer 2020 Edition. Dostupné z: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/augustine/>. Odd. 10. (Tento zdroj neobsahuje paginaci, proto se zde odkazují alespoň na oddíly, které označují zkratkou „odd.“)

¹⁶³ Srov. KARFÍKOVÁ, L. Čas a řeč, s. 13.

¹⁶⁴ Srov. AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*, XI, 15.

¹⁶⁵ Právě v tomto objevu tkví jedna ze stěžejních anticipací fenomenologického přístupu. Srov. VÍCH, M. Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie, s. 5.

¹⁶⁶ AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*, XI, 20.

¹⁶⁷ Srov. KARFÍKOVÁ, L. Čas a řeč, s. 13–14.

Minulost a budoucnost tak neexistují než v duchu, který na základě svých mohutností vytváří určitý rozsah, rozsáhlost (distentio).¹⁶⁸ Plynutí času je pak vlastně přechodem budoucího do minulého skrze aktuální pozornost: „*Ale jak ubývá a se ztravuje budoucí, které ještě není? Anebo jak vzrůstá minulé, které již není, než že v duchu, který vše to koná, jest trojí, totiž očekávání, pozorování a vzpomínka? On totiž čeká, pozoruje a vzpomíná si tak, aby očekávané pozorováním přešlo ve vzpomínku.*“ říká Augustin.¹⁶⁹ Dále pak tuto skutečnost demonstuje na příkladu přezpívávání písně doplněném analogií k lidskému životu a existenci veškerenstva. Lidský život a jeho časová dimenze je tak velmi podobná přezpívávání písně, jejíž dobré provedení závisí na součinnosti paměti, očekávání a pozornosti.¹⁷⁰

Spolu s Lenkou Karfíkovou pak můžeme v souhrnu říci o Augustinově konceptu času, že: „*Čas jako kontinuita i proměna tak předpokládá rozpětí ducha a zároveň jeho pozornost obrácenou k přítomnosti.*“¹⁷¹ V tomto časovém rámci se pak – stejně jako v rámci řeči, která představuje vztahování se k jiným, – duch vztahuje k sobě samému jako ke své paměti, „*tj. k svému vlastnímu rozpětí modelovaného jinými věcmi.*“¹⁷²

Jak již bylo výše zmíněno, Augustinovo myšlení předjímá celou řadu dalších konceptů času, pro které je charakteristické uložení těžiště času do subjektu. Vlastně jde o anticipaci přemýšlení o časovosti člověka, tedy o anticipaci Heideggerem zdůrazňované klíčové role času při konstituci, lze-li to tak říci, člověka jakožto jsoucná.

Jedním z konceptů, který vůči předchozímu vykazuje mnohé podobnosti, zejména pak zdůraznění lokalizace času v subjektu, je koncept Immanuela Kanta. Hned na počátku stručného nástinu hlavní Kantovy myšlenky je zapotřebí zdůraznit, že jakkoli shodné jsou Augustinův a Kantův koncept co do akcentování role subjektu, existuje mezi oběma koncepty nemalý rozdíl. Zatímco Augustin chápe čas, jak bylo řečeno, jako distentio animi (rozlehlost duše), Kant chápe čas jako apriorní formu nazírání, resp. vnějšího a vnitřního vnímání, tedy jako určitou optiku, která je člověku vrozena a která významnou měrou formuje jeho vnímání okolní reality.¹⁷³ V *Kritice čistého rozumu* doslova říká: „*Čas není empirický pojem, který by byl odvozen z nějaké zkušenosti. Současnost nebo následnost by totiž samy nebyly vnímány, kdyby jim apriorně v základu neležela představa času. Jen za tohoto předpokladu si*

¹⁶⁸ Srov. KARFÍKOVÁ, L. *Čas a řeč*, s. 15–16.

¹⁶⁹ AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*, XI, 28.

¹⁷⁰ Srov. AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*, XI, 28.

¹⁷¹ KARFÍKOVÁ, L. *Čas a řeč*, s. 17.

¹⁷² KARFÍKOVÁ, L. *Čas a řeč*, s. 33.

¹⁷³ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 6.

lze představit, že je několik věcí v jednom a též čase (současně) nebo v různých časech (po sobě).“¹⁷⁴ A dále pokračuje: „Čas je nutnou představou, kterou mají za základ všechny názory. Pokud jde o jevy vůbec, nelze čas sám zrušit, přestože můžeme určitě jevy z času vyjmout. Čas je tedy dán a priori. Veškerá skutečnost jeví je možná jedině v něm. Všechny tyto jevy mohou odpadnout, ale čas sám (jako obecná podmínka jejich možnosti) nemůže být zrušen.“¹⁷⁵

V Kantově koncepci se zcela vytrácí aristotelská dvojí vázanost času: na realitu a na vnímající subjekt. Čas je naopak Kantem vnímán jako forma určující nutný způsob nahlížení jak vnějšího světa, tak i vnitřního názoru (nazírání).¹⁷⁶ Čas tedy neformuje pouze vnímaný svět, ale i naše vnitřní stavy, počítky, fantazie, sny apod.¹⁷⁷

„Čas je tedy pouze subjektivní podmínkou našeho (lidského) názoru (který je vždy smyslový, tj. pokud jsme afikováni předměty), a sám o sobě, mimo subjekt, není ničím.“¹⁷⁸ Vztah vnímajícího subjektu a času však nelze pokládat za jednostranný. Není to subjekt, který „utváří“ čas, ale zároveň je to i nazírání světa skrze apriorní formu času, které utváří subjekt. A to zejména proto, že časové vnímání reality představuje pro subjekt srozumitelný interpretační klíč k realitě. Čas člověku umožňuje pochopit svět. A na základě tohoto pochopení dochází i k sebepochopení člověka.¹⁷⁹

Ačkoli by se nyní mohlo zdát, že Kantův koncept času se od aristotelské pozice radikálně odlišuje, je zapotřebí zmínit jeden aspekt, ve kterém se dosavadní koncepce shodují. Je to implicitní chápání času jako homogenní posloupnosti jednotlivých uniformních částí, resp. času, který lze stejně jako prostor měřit, dělit apod.¹⁸⁰

Právě tohoto si všímá Henri Bergson, který kritizuje prostorové chápání času. Všímá si lidské tendence vnímat a chápat realitu v prostorových kategoriích, které se – aniž by to člověk věděl či zamýšlel – propisují i mimo prostor. Tak je tomu dle Bergsona kupř. u myšlení a řeči.¹⁸¹ Aplikování prostorové terminologie a prostorem formovaného myšlení na fenomén času má však za následek naprosté nepochopení

¹⁷⁴ KANT, I. *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH, 2001. S. 62.

¹⁷⁵ KANT, I. *Kritika čistého rozumu*, s. 62.

¹⁷⁶ Srov. STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filozofie*, s. 286.

¹⁷⁷ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 6.

¹⁷⁸ KANT, I. *Kritika čistého rozumu*, s. 65.

¹⁷⁹ Srov. McDARRAH, T. *Time Is On Your Side: A Philosophical Guide To Quitting The Race Against Time* [online]. In *Forbes*. 7. 1. 2022. [cit. 8. 1. 2022]. Dostupné z: https://www.forbes.com/sites/teddymcdarrah/2022/01/07/time-is-on-your-side-a-philosophical-guide-to-quitting-the-race-against-time/?fbclid=IwAR2FreWc7UfOoJk5F59jVFIJmZ9cjWYDncHLjYBBb8v_HI3nMinnjklQWy4

¹⁸⁰ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 7.

¹⁸¹ Srov. BERGSON, H. *Čas a svoboda: O bezprostředních datech vědomí*. Praha: Filosofia, 1994. S. 11.

a zkreslení toho, co čas ve skutečnosti je.¹⁸² (Bergson dokonce v souvislosti s aplikací prostorových kategorií na fenomén času hovoří o „bastardním pojmu“ času.)¹⁸³

Autentický heterogenní čas (*durée*) je ale od homogenního prostoru a potažmo neautentické představy o čase (*simultanéité*) zcela odlišný.¹⁸⁴ Neautentický čas je možné chápat jako za sebe naskládané okamžiky minulosti, přítomnosti a budoucnosti, které se nacházejí v jakémsi ideálním prostoru a kterým brání jakási překážka, aby se mohly ukázat v jednotě a celku. To si lze představit jako filmový diapozitiv. Na jednotlivých snímcích nebude nic změněno ani redukováno, pokud by byl film promítnutý desetinásobnou či stonásobnou rychlostí. Dokonce lze tvrdit, že když by byl hypoteticky celý film promítnut okamžitě, snímky jako takové by to nikterak neredukovalo ani neochudilo. Byly by to stále ty samé obrazy.¹⁸⁵ Právě toto uvažování, které v sobě skrývá náhledy nikoli nepodobné myšlenkám antických filosofů z Eleje, je dle Bergsona zapotřebí opustit a vrátit se k autentickému času – k trvání. Zatímco na prostorově chápaný čas působila změna rychlosti právě jen jako změna rychlosti (jednotlivé obrazy zůstaly nedotčeny), sebenepatrnější změna rychlosti v rámci času-trvání vede naopak k nemalé proměně podstaty trvání a trvajícího. To proto, že skutečný životní vývoj nelze redukovat a separovat od času. Obsahy života spadají v jedno s jeho trváním.¹⁸⁶ V tomto aspektu se čas-trvání velmi blíží výše zmiňovanému času příhodnému (*kairos*).

Nazírání skutečnosti v její autentické časovosti, tj. trvání, Bergson přibližuje na příkladu pozorování pohybu prstu po čáře. Zatímco v rámci neautentického simultánního časového vnímání lze, podobně jako to učinil Zénón s letícím šípem, rozdělit pohyb na určité množství nezávislých a simultánně propojitelných částí (obrazů), při nazírání trvání k takovýmto závěrům nedochází a dojít nemůže. Je to totiž právě ona kontinuita pohybu, která ve svém trvání zakládá podstatu celého procesu (zde tahu prstem po čáře):

„[K]dyž přemístění mého prstu podél plochy nebo čáry mi obstarává řadu počítků různých kvalit, stane se ze dvou věcí jedna: buď si představím tyto počítky pouze v trvání a budou tedy následovati tak, že bych si několik z nich nemohl v daném momentu představovati jako současné a přece rozlišné; – nebo budu právě rozeznávati řád sledu, ale to bude znamenat, že mám schopnost nejen vnímati sled termínů, nýbrž

¹⁸² Srov. BERGSON, H. *Myšlení a pohyb*, s. 15.

¹⁸³ Srov. BERGSON, H. *Čas a svoboda*, s. 60.

¹⁸⁴ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 12.

¹⁸⁵ Srov. BERGSON, H. *Myšlení a pohyb*, s. 18–19.

¹⁸⁶ Srov. BERGSON, H. *Myšlení a pohyb*, s. 20.

*ještě také řaditi je spolu, když jsem je mezi sebou rozlišil; zkrátka mám už ideu prostoru.*¹⁸⁷

Bergson chápe trvání jako čas, který je charakteristický novostí a živostí. Právě v něm se totiž odehrává tvořivý vývoj, který dle Bergsona překonává pouhé mechanické naplňování minulostí predeterminovaných možností.¹⁸⁸ Na druhou stranu je ale zapotřebí zmínit, že i Bergsonovu filosofii lze interpretovat takovým způsobem, že v tvořivém proudu trvajícím přítomnosti existuje určitý determinující vliv minulosti.¹⁸⁹

Tyto výše nastíněné myšlenky jsou důležité nejen z hlediska diachronního pohledu na filosofické tázání se po povaze času, ale také proto, že Bergsonovy myšlenky cituje – a posléze na ně i navazuje – T. H. Eriksen.¹⁹⁰ A ačkoli je Bergsonova filosofie času vnímána jako vlivná a dodnes přínosná, jak je koneckonců vidět i při zkoumání Eriksenova myšlení, stala se i objektem filosofické kritiky. Velmi zajímavou výtku vůči Bergsonově konceptu vznáší fenomenolog Maurice Merleau-Ponty, když poukazuje na skutečnost, že Bergson sice zbavil zkreslujícího nánosu spacializace (zprostorování) fenomén času, ale tutéž péči nevěnoval očištění prostorovosti:

*„Odhalení spacializace času, jak je formuloval Bergson, není ani nezbytnou, ani postačující podmínkou návratu k autentickému času. Není podmínkou nezbytnou, neboť čas se vylučuje s prostorem pouze tehdy, když máme na mysli předem objektivizovaný prostor a nikoli původní prostorovost, [...] tedy když máme na zřeteli jen abstraktní formu naší přítomnosti vůči světu. Není podmínkou dostačující, neboť i poté, co odhalíme systematické překládání času do prostorových pojmů, můžeme být velmi vzdáleni od autentického názoru času. Právě to se stalo Bergsonovi.”*¹⁹¹

Tuto fenomenologickou výtku vůči vitalistickému konceptu času nelze přejít mlčením či bagatelizací s poukazem na zdánlivé slovíčkaření fenomenologů. Ve skutečnosti jde o nutnou korekci Bergsonova myšlení, pokud jej chceme využívat, stejně jako Eriksen, jako cenný zdroj pro filosofické či sociologické analýzy současné akcelerující postmoderní společnosti.

¹⁸⁷ BERGSON, H. *Čas a svoboda*, s. 62.

¹⁸⁸ Bergson v tomto ohledu do značné míry polemizuje s tradiční aristotelskou metafyzikou. Podrobnější diskusi o tom, zdali se jedná o odmítnutí, modifikaci či rozvíjení Aristotelových myšlenek, zde však vzhledem k rozsahu a záměru práce musím ponechat stranou. Pro přiblížení Bergsonovy pozice Srov. BERGSON, H. *Myšlení a pohyb*, s. 22–28.

¹⁸⁹ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 13.

¹⁹⁰ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 124.

¹⁹¹ MERLEAU-PONTY, M. *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH, 2013. § 16, pozn. 42.

Zdá se ovšem, že Eriksen s touto výtkou nepracuje. Na Merleau-Pontyho se ve svých dílech neodkazuje. Všimá si nicméně relace času a prostoru, která se vyjevuje skrze své proměny s nástupem moderních komunikačních technologií.¹⁹² Výtka fenomenologů totiž znovuotevívá otázku po povaze času, přičemž odpověď se velmi blíží uvažování Aurelia Augustina.

Fenomenologické traktování problematiky času má své základy v myšlení Edmunda Husserla a dále se rozvíjí v různých úpravách v dílech Martina Heideggera, Maurice Merleau-Pontyho či Emmanuela Levinase. V českém prostředí pak nelze nezmínit Jana Patočku.

Východiskem je tedy Augustinem anticipované Husserlovo uvažování. Husserl popisuje čas jako horizont vědomí, který je konstituován aktuálním vnímáním impresí, tj. atencí (oddaností aktuálnímu počítku) obohaceným o horizont retencí a protencí.¹⁹³ Retencí rozumějme primární vzpomínku, tedy podržení imprese vědomím. Jde o zachycení již-uplynulého-teď vědomím i ve chvíli, kdy přichází imprese další. Husserl, podobně jako před ním Augustin,¹⁹⁴ používá jako ilustrativní příklad motiv melodie. Kromě aktuálně zpívaného zpívající stále v paměti, resp. vědomí zachovává tóny minulé, které jsou hierarchicky řazeny co do vzdálenosti od aktuální přítomnosti. Zároveň tento „ohon retencí“ slouží jako základ pro protenciální anticipaci: „*Protence je dopředu vrženým stínem, projekcí minulého do budoucna.*“¹⁹⁵

Ve chvíli, kdy subjekt vnímá impresi A, jsou budoucí imprese B a C součástí protencionálního horizontu konstituovaného na základě ohonu retencí (kupř. retencí X, Y, Z), o kterých v tomto příkladu není zmínka. S příchodem imprese B se imprese A přesouvá – jsou stále držena vědomím – do retencionálního horizontu. Podobně se při kontaktu s impresí C odsouvá i imprese B, která v retencionálním horizontu zaujímá místo mezi retencí imprese A a aktuální impresí C, která spočívá na hranici

¹⁹² Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 124. Těchto změn si Eriksen nevšímá jako jediný. Hlubokou analýzu této problematiky lze nalézt i u Baumana. Srov. BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 179–201.

¹⁹³ Srov. CORETH, E. et al. *Filosofie 20. století*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2006. S. 21.

¹⁹⁴ „*Chci zazpívat známou píseň. Než začnu, vztahuje se mé očekávání na celou píseň. Jakmile jsem začal, tolik utkvívá v mé paměti, kolik jsem zpěvem takořka poslal v minulost, a celá má činnost může být nazývána vzpomínkou s hledem k tomu, co jsem zazpíval, a očekáváním s hledem k tomu, co mám zazpívat. Mé pozorování však dosud trvá, pomocí kterého stává se minulým, co bylo budoucí. Čím více se to děje, tím více ubývá očekávání a přibývá paměti, až celé očekávání se ztráví [sic!], poněvadž celý skončený děj přejde v paměť. A co se praví o celé písni, to lze říci o jednotlivých jejích částech a slabikách; totéž i při ději delším, jehož částí byla třeba ta píseň. To lze říci i o celém životě lidském, jehož části tvoří veškeré skutky člověka.*“ AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*, XI, 28.

¹⁹⁵ VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 17.

mezi retencí a protencí, tj. ve sféře bodové přítomnosti (přítomnosti v užším slova smyslu). K tomu je pak zapotřebí dodat, že protence samozřejmě ne vždy odpovídají nově přichozí impresi. Přesnější by proto bylo v rámci konstituování tohoto modelu hovořit o okamžicích, které – na rozdíl od konkrétních podob impresí – s největší pravděpodobností nastanou. Z hlediska objektivně-fyzikálního totiž budoucnost nemusí (ale může) být striktně predeterminována (zde pak záleží zejména na tom, zdali je teze formulována z perspektivy filosofické pozice determinismu, či ne-determinismu), z hlediska vnímajícího subjektu je nicméně určitým způsobem anticipována.¹⁹⁶

Při grafickém znázornění tohoto schématu, které nabízí kupř. Vích či Merleau-Ponty, se jasněji vyjeví, že čas ve fenomenologickém pojetí nemá charakter přímky, nýbrž jej lze popsat příhodněji jako síť intencionalit.¹⁹⁷ Tento model sítě pak velmi výstižně kombinuje jednak kantovskou skutečnost, že všechny lidské zkušenosti, nakolik jsou právě zkušenostmi lidskými, jsou členěny pomocí kritéria posloupnosti („před“ a „po“),¹⁹⁸ jednak Augustinem a později i Janem Patočkou připomínanou přítomnost nepřítomného, která spolu s eminentní přítomností tvoří komplexní vědomí přítomnosti. Tato přítomnost nepřítomného je právě stále-držená minulost (retence), která ovšem *stricto sensu* již není, a „budoucnost“, resp. protence, tedy něco, u čeho k eminentní přítomnosti ještě nedošlo.¹⁹⁹

Horizont hierarchicky uspořádaných retencí (primárních vzpomínek) ovšem nelze zaměňovat se vzpomínkou (která je v tomto kontextu vzpomínkou sekundární). Zatímco je totiž Husserlem retence chápána jako součást komplexu přítomnosti, představuje sekundární vzpomínka nikoli po(z)držení imprese, ale rekonstrukci trojjediného vnímání. Retenci lze tedy charakterizovat jako součást vnímání širší přítomnosti, která je právě proto kontinuálně spjatá s vnímáním aktuální imprese a protencí a která je zároveň z týchž důvodů co do hranic nejasnější než vzpomínka. Na rozdíl od afektivního a kontinuálního charakteru retence lze vzpomínku charakterizovat jako diskrétní a svobodně evokovaný trojjediný komplex, který oproti aktuálnímu vnímání disponuje jasně určenými a naplněnými protencemi. Díky tomu má pak i ve srovnání s retencí jasnější hranice. Na rozdíl od čisté přítomnosti se

¹⁹⁶ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 19.

¹⁹⁷ Srov. MERLEAU-PONTY, M. *Fenomenologie vnímání*, § 17.

¹⁹⁸ S tímto tvrzením souhlasí i fenomenologové. Srov. MERLEAU-PONTY, M. *Fenomenologie vnímání*, § 14.

¹⁹⁹ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 17.

v případě sekundární vzpomínky jedná o přítomnost (re)konstruktivně zpřítomňovanou.²⁰⁰

Nesmíme zde zapomínat na to, že v tomto kontextu čas potřebuje „svůj obsah“, je tedy – stejně jako fenomenologický koncept vědomí – časem *něčeho*. Tuto skutečnost velmi přesně a výstižně formuluje Emmanuel Levinas:

„[V] celé této teorii času se jedná o čas teoretického myšlení, o čas formální, vymezený výhradně obsahy, jež jej vyplňují a podílejí se na jeho rytmu, aniž jej vytvářejí.“²⁰¹ Dle Levinase je takovéto uvažování o čase zcela ve shodě se základními ontologickými principy Husserlovy fenomenologie, kterážto jako filosofická pozice zdůrazňuje důležitost toho, jak se jsoucno jeví lidskému vědomí a jak je intencionálně v tomto vědomí přítomno (neboť vědomí je vždy vědomím *něčeho* – a tedy i času). A analogicky lze uvažovat i o čase: čas je z tohoto hlediska vždy časem *něčeho*.

3.3 Čas jako úkol

Jedním z Husserlových žáků, který se vyjadřoval k fenoménu času a časovosti člověka byl i Martin Heidegger. Heidegger ve svém stěžejním díle *Bytí a čas* provádí metafyzickou analýzu bytí – a to prostřednictvím bytí, které samo své bytí chápe jako problém či otázku, kterému jde o toto bytí samo, tj. prostřednictvím člověka (v Heideggerově terminologii je člověk nazýván „pobyť“ – v originále *Sein und Zeit* je použit autorský okazionalismus *Dasein*). Lidská bytost, resp. pobyť je pro Heideggera velmi úzce svázána s časem. Lze dokonce říci, že podle Heideggera nelze adekvátně odpovídat na otázku po pravé podstatě bytí než v přímé a úzké souvislosti s otázkou po povaze času.²⁰²

Vzhledem k rozsahu a záměru této práce není možné poskytnout vyčerpávající popis a interpretaci Heideggerova díla. Ambicí následujících řádků je pouze nástin a následné využití některých motivů Heideggerovy filosofie a jejich zakomponování do celkového uvažování o čase v rámci této práce.

Podle Heideggera je tedy člověk velmi význačným typem jsoucna, resp. manifestací bytí – pobytem. Pobytem, jehož pevnými hranicemi je jednak narození, jednak jistota smrti. Mezi těmito dvěma existenciálními milníky se rozprostírá každodenní život.²⁰³ Tento časový horizont, který je člověku k dispozici a kterým je zároveň člověk omezen, lze prožít buď autenticky, anebo neautenticky. Neautentické prožívání lze spolu s Heideggerem označit jako *modus vivendi* „ono se“,

²⁰⁰ Srov. VÍCH, M. *Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie*, s. 19–20.

²⁰¹ LEVINAS, E. *Objevování existence s Husserlem a Heideggerem*. Červený Kostelec: Pavel Mevart, 2014. S. 55.

²⁰² Srov. CORETH, E. et al. *Filosofie 20. století*, s. 25.

²⁰³ Srov. HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*. Třetí, opravené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2018. § 45.

popř. s poněkud Eriksenovským příděchem jako „diktaturu se“. Jde o to, že člověk, který je v područí této diktatury více či méně vědomě, většinou však z větší části neuvědomovaně, vede svůj život na základě toho, jak by se mělo (jak se má) žít. Zde nejde o dodržování nějakého konkrétního imperativu založeného souborem explicitních etických pravidel, ale spíše o přizpůsobení se současným trendům života společnosti, o kladné odpovídání na reklamní manipulaci, o projektování (rozvrhování) života a každodennosti na základě vzorců, který nám nabízejí média.²⁰⁴

Právě pokud žije neautentickým způsobem, ztrácí dotyčný ze zřetele vlastní úkol a úděl svého života: tj. uchopení svého života, který je částečně již určen (vržen), částečně však formovatelný a otevřený změně (rozvrhování), tváří v tvář jisté konečnosti, tj. smrti. Esencí člověka je pak v takovéto situaci něčím být, ale spolu s tím zároveň ještě-něčím-nebýt.²⁰⁵ Člověk je tedy z tohoto hlediska ne-hotový, plně ne-uskutečněný. A právě autentické do-budová(vá)ní se je úkolem, k jehož realizaci člověku slouží horizont času, který má k dispozici (jehož přesného rozsahu si však ve většině případů není a nemůže být vědom).

V souvislosti s autentickým sebeuskutečňováním člověka se nabízí opět možnost uvažovat o čase, který není zcela vytvářený subjektem (ať již jako apriorní forma nazírání či jako jiný mentální proces), nýbrž je určitou formou danosti. Vedle času fenomenálního, lze tedy – i „po Augustinovi, Kantovi a Bergsonovi“ – hovořit o čase fyzikálním, kterého si všiml nejen Aristotelés, ale později kupř. i fenomenolog Jan Patočka.²⁰⁶

Právě s ohledem na tento aspekt časovosti člověka – navzdory tomu, že je toto pojetí přítomno v jeho díle pouze implicitně – rozvíjí své uvažování o čase i Lucius Annaeus Seneca. Ve spise *O krátkosti života* se zamýšlí nad otázkou využívání času, který je člověku dán, tj. určitého časového rozpětí, které je ohraničováno na jedné straně narozením a na druhé straně smrtí. Stoika Senecu neznepokojuje lidská smrtelnost jako taková, ale způsob nakládání člověka s časem. Většina lidí si totiž podle tohoto stoického filosofa: „*stěžuje na skrblictví přírody, že přicházíme na svět na krátký čas a doba, která nám byla dána, uběhne tak rychle a v takovém chvatu, že život opouští lidi – s výjimkou nepatrného počtu jedinců – uprostřed samotných příprav na život.*“²⁰⁷

²⁰⁴ Srov. HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*, § 25–27.

²⁰⁵ Srov. HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*, § 45.

²⁰⁶ Srov. PATOČKA, J. *Péče o duši III*. Praha OIKOYMENH, 2002. S. 612–643

²⁰⁷ SENECA, L. A. *O krátkosti života*. In Tentýž. *O duševním klidu*. 2. vydání. Praha: Arista spolu s nakladatelstvím Baset, 2004, s. 153–181. S. 153.

Nadčasovost Senecových úvah dokládá i skutečnost, že Katarina Onstad, současná myslitelka, která se věnuje problematice času a způsobům jeho využívání, se ve své publikaci *The Weekend Effect* k tomuto antickému filosofovi a jeho myšlenkám o čase explicitně odkazuje.²⁰⁸

Senecova hlavní argumentační linie spočívá v poukazu na skutečnost, že člověk, ač v mnohých věcech šetrný až skrblický, je vzhledem k využívání času nešetrný, či dokonce marnotratný. Člověk, který, jak správně poznamenal Heidegger, s úzkostí hledí na svou konečnost, si paradoxně často ve svém počínání a plánech vede tak, jako kdyby měl být nesmrtelný. Není schopen či ochoten reflektovat relevanci jednotlivých životních činností, díky čemuž pak není schopen vybudovat hierarchii životních hodnot a na jejím základě stanovit určitý řád pro své hospodaření se silami a časem. Člověk, který si není vědom hodnoty svého času, tak časem mrhá a (řeceno spolu se Senecou) ve skutečnosti nežije – pouze se účastní plynutí času.²⁰⁹ V tomto způsobu uvažování vlastně Seneca anticipuje Heideggerův poukaz na neautentické bytí pobytu, který se plně orientuje na obstarávání prováděné jakožto úhybný či zastírací manévr místo toho, aby pobyt autenticky uskutečňoval svou existenci tváří v tvář své konečnosti.

Seneca jasně poukazuje na skutečnost, že každá aktivita a každé rozhodnutí v lidském životě vyžaduje určité množství času, které mu člověk musí věnovat.²¹⁰ Avšak pokud svou pozornost, aktivitu a čas dělí mezi příliš mnoho položek, dochází k fenoménu, o kterém jsem výše pojednával v souvislosti s Eriksenovým paradoxem: dotyčný není s to provádět ani jednu činnost důkladně, dobře, pozorně. Vynaložený čas, který je rozdroben mezi více projektů tak pak ve výsledku přichází jakožto celek nazmar. Samotný život jakožto plnohodnotný proces autentické existence je zaneprázdněným člověkem neustále odkládán.²¹¹

Právě proto klade na člověka poctivá filosofická reflexe života úkol smysluplného a odpovědného nakládání se svým časem. Jak by ale měla být takováto reflexe využívání času prováděna? V návaznosti na myšlenky dánského filosofa Sorena Kierkegaarda lze tvrdit, že adekvátní reflexe by měla být obklopena jednáním. Mezi jednáním (životem) a jeho reflexí panují dialektické vztahy (v tomto ohledu Kierkegaard navazuje na Hegela). Na počátku stojí nereflektovaný život, jehož dialektickou negací je reflektivní kontemplace odžitého vedoucí k zmoudření. Toto

²⁰⁸ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect: The Life-Changing Benefits of Taking Two Days Off*. London: Piatkus, 2019. S. 156.

²⁰⁹ Srov. SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 154–155.

²¹⁰ Srov. SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 156–157.

²¹¹ Srov. SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 161.

zmoudření se ale uskutečňuje až ve chvíli dialektického překonání dyády jednání – reflexe, které má podobu reflexí poučeného a modifikovaného jednání (žítí). V případě, že by nebyla reflexe překonána dalším jednáním, došlo by k „otravě reflektováním“, kterou Kierkegaard přirovnává k nezdravě dlouhému setrvávání v nevětrané místnosti, které nakonec vede k udušení.²¹²

Jedním ze základních a spolehlivých způsobů, jak si připravit podmínky pro dobrou reflexi, je zaznamenávání jednotlivých aktivit včetně jejich trvání v průběhu týdne či čtrnácti dní. Spolu se Senecou lze hovořit o určitém pravidelném bilancování: „*je důležitější znát účet svého života než účet zásobování státu obilím.*“²¹³ Zaznamenaná data pak mohou být využita pro sestavení osobní bilance využití času, přičemž je důležité v takovémto zpracovávání oddělit aktivity nezbytné od zbytných a také pracovní/školní od volnočasových aktivit.²¹⁴

Cílem takovéto analýzy je odhalení množství užitelně (heterotelicky) a neutilitárně (autotelicky) tráveného času. Užitelní čas práce, tedy čas, který je ve společnosti nezdědkakdy vyjadřován prostřednictvím určité finanční sumy,²¹⁵ by měl být vyvážen časem, kdy člověk odpočívá či vykonává určitou činnost, jejímž cílem je právě tato činnost (jde tedy o aktivitu auto-telickou). Harmonickým optimem, které bylo experimentálně potvrzeno, je 40 pracovních hodin rovnoměrně rozdělených do 5 dní.²¹⁶

Právě to ale může v současné západní společnosti, jež je z velké míry orientována na produktivitu vytvářet nemalé obtíže, které jsou v určitých případech spojené i s nelibými pocity; Onstadová zmiňuje úzkost spjatou s volným, nerozplánovaným časem, kterážto je odvrácenou stranou zacílení současné společnosti na produkci

²¹² Srov. KIERKEGAARD, S. A. *Současnost*. Ve Votobii vydání první (podle původního vydání: Mladá fronta, 1969). Olomouc: Votobia, 1996. S. 16–94.

²¹³ SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 178.

²¹⁴ Dichotomie škola – volný čas není zcela neproblematickou. Při bližším zkoumání nejen etymologie slov, ale zejména konceptu *artes liberales* a *artes serviles* (svobodných a služebných umění) se ukazuje, že škola je ve své podstatě (alespoň částečně) prostorem pro zakoušení volného času (času pro pěstování svobodných umění). Škola je z tohoto hlediska institucí, ve které má žák prožívat čas nezatěžkaný striktní heterotelicitou. Je to čas volného přemýšlení o celku života. Srov. PIEPER, J. *Vol'ný čas a kult*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v spolupráci s kapucínským vydavatel'stvom Minor, 2017. S. 50nn.

²¹⁵ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 54.

²¹⁶ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 45. Onstadová se odkazuje na výzkumy, které poukazují na skutečnost, že větší množství pracovního času již od určitého momentu nevedlo k odpovídajícímu nárůstu výsledků práce. O podobném paradoxu hovoří i Věra Zemanová, když popisuje paradox produktivity. Tento paradox spočívá ve skutečnosti, že navzdory masivnímu nárůstu technologií a robotizaci nedochází k adekvátnímu zvýšení produktivity. S trochou nadsázky pak lze tvrdit, že počítačová éra je vidět všude, jen ne ve statistikách. Nabízí se tedy otázka, nakolik je platná teze hlásající, že nové technologie a robotizace ušetří člověku čas. Srov. ZEMANOVÁ, V. *Ukazatele produktivity kapitálu*. Praha, 2022. Diplomová práce. Vysoká škola ekonomická v Praze. S. 29.

a konzum. Utilitární uvažování je natolik rozšířené, že proniká i do těch sfér života, které jsou ze své podstaty neutilitární.²¹⁷ Zároveň je zapotřebí poznamenat, že nejde o zcela nový fenomén. Již Seneca si totiž všímal, jak honba za majetkem a konzumem připravuje člověka o čas *vlastního života*.²¹⁸

V závěru tohoto krátkého filosofujícího pohledu na fenomén času lze shrnout, že čas není pouze časem fyzikálním, který souvisí s pohybem a změnou (popř. stárnutím). Se stejnou závažností lze hovořit o čase subjektivním, fenomenálním, který je konstituovaný vědomím subjektu a který představuje kontinuální horizont vnímání a prožívání daného jednotlivce. Konečně je pak čas také výzvou a úkolem pro člověka; člověk jakožto konečná a smrtelná bytost nedisponuje neomezenými časovými možnostmi, a proto musí pečlivě volit, jakým způsobem svůj čas využije. Nevychlenu-li totiž lidé dostatečné množství času na sebe-realizaci, sebeutváření a hledání autentického způsobu existence, hrozí jim, že celý „život“ pouze „*pracovali pro nápis na náhrobku*.“²¹⁹

²¹⁷ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 131.

²¹⁸ Srov. SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 163.

²¹⁹ SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 180.

4 Synergie sociologického a filosofického pohledu

V předchozích kapitolách jsem se pokusil nastínit pohled na současnou akcelerující společnost, ze které odečítá Eriksen fenomén rychlého a pomalého času, – a to z hlediska sociálně konstruktivistického (v kapitole druhé) a zároveň jsem také (ve třetí kapitole) krátce shrnul některé relevantní myšlenky z oblasti filosofie času. Nyní bych se rád pokusil o stručné synergické propojení těchto dvou pohledů, které, jak doufám, nabídne nové perspektivy obohacující výše uvedené sociologické teze týkající se Eriksenem zmiňované přemíry rychlého času. Zároveň tím bude završena příprava materiálu a filosoficko-sociologického základu pro vyvození pedagogicky relevantních závěrů.

4.1 Reciprocita fenomenálního časového horizontu a sociální reality: její charakter a některé důsledky

V kapitole 2.4 jsem se zmiňoval mj. o Eriksenově paradoxu, tj. o fenoménu, kdy při přespřílišném dělení času, při vykonávání několika rozličných aktivit střídaných během krátkých časových úseků, dochází k anihilaci času coby trvání. Zbývá jen okamžik, resp. okamžitost.²²⁰

Z hlediska filosofie času Aurelia Augustina, resp. fenomenologického tematizování času, bychom mohli hovořit o zúžení horizontu fenomenálního času. Jde o potlačení retenčního horizontu a spolu s ním i o marginalizaci horizontu protencí. V terminologii Augustinově by šlo hovořit o umenšení přítomnosti v minulosti a přítomnosti v budoucnosti, což ovšem ubírá na kvalitě přítomnosti v přítomnosti. A to zejména kvůli tomu, že takováto zúžená přítomnost se zdá být diskrétním, z kontinua zcela vytrženým momentem bez jakéhokoli hlubšího kontextu. To pak koresponduje s nejedním ze symptomů přemíry rychlého času, které Eriksen vyjmenovává – zde konkrétně se ztrátou pečlivosti, trpělivosti a koherence.²²¹

Sociální realita a jedincovo vnímání (a s ním úzce související vytváření horizontu subjektivního času) se vzájemně ovlivňují. Sociální realita poskytuje jedinci – na rozdíl od přírody, jejíž procesy (kupř. zrání ovoce či doba oběhu Země kolem Slunce) jsou co do trvání konstantní – dostatek situací souvisejících se zakoušením rychlého času (kupř. vyřizování emailové korespondence při čekání na tramvaj

²²⁰ Okamžitost lze definovat skrze její účinky spolu s Baumanem následovně: „Okamžitost (jež anuluje rezistenci prostoru a zkapalňuje hmotné objekty) způsobuje, že každá chvíle se zdá nekonečně prostornou; tato nekonečná kapacita znamená, že neexistují žádné limity pro to, co lze z každíčkého okamžiku – jakkoli krátkého a ‚prchavého‘ – vyždímat.“ BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*, s. 200.

²²¹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 102.

a současně probíhající telefonování). Tím je vyvíjen tlak na jedincův vnitřní časový horizont, který se vlivem multitaskingu a přemíry podnětů, jimž je věnována pozornost, anebo které se o pozornost jedince přinejmenším ucházejí, začíná zužovat (tj. vědomím v dané situaci není drženo větší množství retencí).

Tento užší časový horizont je spolu s různými aktivitami člověka, ať již tímto novým vnitřním časovým horizontem pouze ovlivněnými, anebo přímo se zřetelem k tomuto horizontu konstruovanými, externalizován, a stává se tak součástí sociální reality.

To se může projevat kupř. obecným požadavkem stále větší online dostupnosti (Onstadová v tomto kontextu hovoří o mobilním telefonu nikoli jako o technologickém výtobytku, ale jako o břemenu).²²² A s tímto požadavkem pak také souvisí stále častější kontrola emailové schránky a zpráv na mobilním telefonu, která se postupně vlivem neustálého opakování v krátkých časových intervalech mění z pouhé kontroly došlé pošty na závislost na přísunu neustále nových informací. Tato závislost pak postupně může nabýt až existenciálních rozměrů: rozroste se na akt sebepotvrzování prostřednictvím „zpětné vazby“ od druhých, kteří subjektu jeho existenci potvrzují právě tím, že mu posílají zprávy.

Eriksen tento (patologický) aspekt současné globální informační společnosti demonstruje na příkladu, který označuje za ikonický pro naši dobu: sedmnáctiletá dívka jde s přítelem do kina. V kině jsou všichni diváci požádáni, aby si vypnuli mobilní telefon. Potud dívka nepocituje, že by mělo být něco špatně. Ve chvíli, kdy ale po cca dvou hodinách opouštějíc kino zapíná mobil, přichází zděšení: nemá žádnou novou zprávu. Z této – na první pohled banální – situace však dívka vyvozuje, že jí během uplynulých dvou hodin nikdo nepotvrdil její existenci – že na ni na tyto dvě hodiny celý svět zapomněl. „*That is acceleration.*“²²³ uzavírá Eriksen s hořkosladkým úšklebkem ilustrativní příběh, ve kterém je zpovrchnění lidské identity vlivem přemíry zakoušení rychlého času dovedeno ad absurdum.

Jsme tedy svědky situace, kdy sociální realita svým uspořádáním vytváří vhodné podmínky pro zužování subjektivního horizontu prožívaného času, tj. pro internalizaci zkušeností rychlého času, a kdy (naopak) stále se zužující subjektivní časový horizont vede jedince k takovému chování, které vede k upevňování oněch struktur sociální reality, které jsou korelátem úzkého subjektivního časového horizontu (dochází k externalizaci zakoušení přemíry

²²² Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 83.

²²³ ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 107.

rychlého času). Současná sociální realita je tedy takovým prostředím, které sugeruje a do určité míry i vyžaduje úzký horizont subjektivního fenomenálního času.

Jedním z výsledků tohoto procesu, který vychází z výše nastíněné interakce jedince a sociální reality, mohou být změny jedincovy psychiky. Onstadová hovoří o chronofobii, tedy o strachu, jehož příčinou a objektem je čas. Primárně se chronofobie týká těch lidí, kteří jsou přivyklí nadměrnému zakoušení rychlého času a kterým se najednou v životě odehrají takové změny, které vedou k vyšší míře zakoušení pomalého času, popř. nudy. Typicky se tato nemoc může vyskytovat kupř. u vězňů, kteří – po prvotním setkání s nadmírou pomalého času, jež se může jevit dokonce (svým způsobem) jako čas relaxace – začínají vykazovat neurotické chování zapříčiněné nadmírou času, který nemá žádný obsah či náplň.²²⁴

Patologické následky nadměrného zakoušení rychlého času se však nemusí objevovat jen za takto dramatických okolností (kupř. při uvěznění, trvalejší ztrátě zaměstnání či trvalejší sociální izolaci apod.); podstatně nenápadnější může být nástup jiné deformace psychiky, která přímo souvisí se zakoušením času. Jde o transformování osobní narativní identity.

Narativní identita je jedním z klíčových témat psychologie osobnosti. Ústřední otázkou narativní psychologie je, *jak se jedinec vypráví*. Identita je totiž dle tohoto přístupu založena na specifické interpretaci specifické selekce určitých vzpomínek, které subjekt chápe jako vzpomínky klíčové a které pak nadále interpretuje v souladu s ostatními klíčovými vzpomínkami. Výsledkem je pak více či méně koherentní implicitní vyprávění, které „*představuje globální informaci o osobnosti určitého jedince a jeho pojetí sebe sama, resp. vlastní identity.*“²²⁵

Z hlediska zkoumané problematiky, tj. Eriksenem zmiňovaného nárůstu nadbytečného zakoušení rychlého času, je důležité především to, že v případě narativní identity, resp. životního příběhu nejde „*o zachycení reálného dění, o racionální a analytický přístup k hodnocení vlastního života, ale spíš o jeho celkové pojetí, v němž se odráží různé prožitky, přání, hodnoty a ideály. Způsob zpracování příběhu poskytuje informaci o tom, jak člověk chápe svůj život v jeho komplexnosti a časovém sledu, které události do něj zahrnuje a jaký jim přičítá význam a smysl. Ačkoliv je příběh zakotven v realitě, je produktem individuálního zpracování a interpretace prožité skutečnosti, která realitu vždycky nějak koriguje a leckdy i zásadněji mění.*“²²⁶

²²⁴ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 79.

²²⁵ VÁGNEROVÁ, M. *Psychologie osobnosti*. Praha: Karolinum, 2010. S. 337.

²²⁶ VÁGNEROVÁ, M. *Psychologie osobnosti*, s. 337–338.

Je-li, jak bylo právě nastíněno, základem narativní identity soubor vzpomínek, pak je způsob subjektivního zakoušení času pro formování narativní identity klíčový. Pokud totiž v souladu s Husserlovým myšlením uvažujeme o rozdílnosti retence a vzpomínky, o které jsem krátce pojednával v kapitole 3.2, a chápeme tak vzpomínku jako trojjediný komplex retencí, uskutečněných protencí a původní přítomné imprese (atence), má zúžení horizontu fenomenálního času fatální dopad na výslednou podobu vzpomínky. Zúžený časový horizont může produkovat pouze vzpomínky kusé, fragmentární. (Je tomu tak z důvodu redukce množství retencí a protencí, tedy podstatné redukce sítě intencionalit, která je de facto subjektivním časem.) Je-li identita jedince založena na takovýchto (částečně či zcela) dekontextualizovaných fragmentech vzpomínek, má i ona fragmentární, nekoherentní charakter.

Identita je pak založena na okamžitých instantních flashbaccích, které ale postrádají širší kontext, a proto značně zplošťují sebepojetí a sebehodnocení daného jedince. Tím spíše pak dotyčný při rychlém způsobu života, např. při chatování s několika různými lidmi naráz, bleskurychle mění své sociální role, aniž by jeho autentické Self bylo přítomné napříč těmito rolemi.

Vlivem nedostatečně hluboké identity dochází ke zvýšené identifikaci s právě zastávanou sociální pozicí, resp. rolí. Této fragmentarizace identity si všímá i Eriksen, když hovoří o tom, že nám v životech vlivem akcelerujícího tempa života jedince i společnosti, schází dostatečně konstantní (lineární) životní narativ.²²⁷ Lidé, kteří trpí tímto problémem dle Eriksena žijí od úkolu k úkolu, aniž by měli ponětí o tom, že jejich činy mohou být zastřešeny jednotným koherentním životním narativem.²²⁸

Výsledkem pak mj. může být i iniciace, popř. posilování chronofobie, neboť právě v zakoušení pomalého času má jedinec možnost pravdivě nahlédnout sebe; rychlý čas umožňuje snazší útěk od otázek po smyslu života a po vlastní autentické identitě. Takovéto myšlenky pak nejsou nepodobné úvahám Heideggerovým, o jejichž sepětí s akcelerující sociální realitou pojednávám v následující podkapitole.²²⁹

4.2 Akcelerující společnost jako manifestace Heideggerova „ono se“

V kapitole 3.3 jsem se mj. velmi stručně zmínil o Heideggerově konceptu bytí k smrti, které je autentickým a nevyhnutelným údělem člověka. Tváří v tvář smrti se člověk

²²⁷ Srov. ERIKSEN, T. H. *Mind the Gap*, s. 50.

²²⁸ „[T]hey move from task to task, from job to job and in some cases from house to house, without ever feeling that what they do has cumulative results and can be fitted into an over-arching, linear narrative about their lives.“ ERIKSEN, T. H. *Mind the Gap*, s. 50.

²²⁹ K podobným závěrům dochází i novotomistická filosofie. Srov. PIEPER, J. *Vol'ný čas a kult*, s. 88.

chápe své konečnosti a, jak zdůrazňuje Seneca, využívá co nejlépe čas k autentickému životu, nikoli k naplňování imperativů neosobního anonymního veřejného mínění, které v mnohém odpovídají Heideggerovu „ono se“.

Na základě toho, co bylo výše uvedeno, lze postupně stále zřetelněji pozorovat poměrně silné sepětí filosofického chápání času jakožto úkolu a údělu se znepokojeným a znepokojivým pohledem sociologů na narůstající rychlost životního tempa společnosti. Těchto souvislostí si všiml kupř. Jan Sokol: „*Městský člověk žije daleko aktivněji, má širší možnosti a výsledky jeho úsilí více závisí na něm samém než u zemědělce, který se sice namáhá a pachtí, ale nakonec musí jen čekat, jakou úrodu mu ‚čas‘ přinese. I to je jeden z kořenů městského individualismu, ale také strachu ze smrti, která přestává být přirozenou součástí života.*“²³⁰

Výše (v kapitole 1.3) jsem popisoval fenomén nadbytku rychlého času jako fenomén spojený městským způsobem života. Tento způsob života je podle Eriksena svým způsobem návykový, protože při střetu rychlého a pomalého času vždy vítězí čas rychlý (rychlost je v tomto slova smyslu návyková).²³¹ Život a jednání v rámci požadavků kladených městským prostředím, tj. operace v modu rychlého času vyžaduje od jedince značnou míru flexibility v dané činnosti (to lze kupř. demonstrovat na fenoménu tzv. „fast thinkers“, tj. intelektuálů, kteří dovedou v televizi odpovědět okamžitě takřka na jakoukoli otázku).²³²

Problém spatřuje Eriksen v tom, že zvýšená flexibilita v jedné části života snižuje lidskou flexibilitu v části jiné. To ukazuje na příkladu automobilu, resp. obyvatel předměstí vlastnicích automobil. Automobil svého vlastníka činí flexibilnějším při zdolávání větších vzdáleností. Zároveň s tím ale snižuje jeho *lokální* flexibilitu. Auto totiž umožnilo dotyčnému uniknout z lokální komunity, vyvázalo jej z tohoto prostředí a lokální sítě vztahů. Marginalizaci sociálních vztahů a morálních závazků vůči sousedům a komunitě chápe Eriksen jako korelát snížení (sociální) flexibility na lokální úrovni (z hlediska globálního se však jedná o zvýšení flexibility). Podobný účinek má dle Eriksena i mobilní telefon a další technologie.²³³

V kapitole 2.4 jsem pojednával o Eriksenem zmiňované úzké souvislosti pře-informovanosti společnosti a nadbytku rychlého času. Na jedince žijícího v (post)informační společnosti jsou kladeny značné nároky, zejména co se filtrování a třízení informací z hlediska relevance týká. Jedinec musí, ať již vědomě, či bezděčně, třízením oddělovat informace a exformace. Pojem exformace, o kterém

²³⁰ SOKOL, J. *Čas a rytmus*, s. 101.

²³¹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 104.

²³² Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 101.

²³³ Srov. ERIKSEN, T. H. *Mind the Gap*, s. 52–53.

jsem hovořil již v kapitole 1.1, Eriksen používá v návaznosti na publikaci *The User Illusion* (jejímž autorem je Tor Nørretranders) a rozumí jí potenciální informaci, která však byla vědomě či nevědomě odfiltrována a odstraněna.²³⁴ Vzhledem k tomu, že je na každého člověka činěn implicitní nátlak sestávající z rostoucího množství informací a klesajícího „množství“ času, ve kterém je zapotřebí ony informace roztrždit a nadbytečné informace odfiltrovat, rostou i požadavky na mentální kapacitu, které musí dotyčný splnit, aby byl tento proces selekce úspěšný. V opačném případě ztrácí jedinec měřítko a kritéria, je zcela pohlcen množstvím informací. Tak ale zcela ztrácí ze zřetele skutečnost, že je jeho bytostnou povinností realizovat pouze to, na čem opravdu záleží.²³⁵

Pod náporu požadavků kladených množstvím informací a narůstajícím množstvím rychlého času ztrácí jedinec schopnost kritického rozvažování a volby, což ústí ve více či méně vědomé přejímání struktur a vzorců diktovaných anonymním a neosobním „ono se“ – a to včetně implicitních ideologií, které jsou spolu s oněmi vzorci (často nekriticky) přejímány. Člověk si pak obléká, co se nosí. Čte, co se čte. Cestuje takovým způsobem, jak se cestuje. I své studium realizuje na základě toho, jak se studuje.²³⁶ Rychlé tempo života pak značně znesnadňuje, aby člověk mohl od toku informací, úkolů a stimulů podstoupit, a vytvořit si tak náležitý reflektující postoj, ve kterém by kriticky zhodnotil směřování svého života a ve kterém by si pojmenoval hodnoty a cíle, které toto směřování určují.

Z takového hlediska je tedy nadměrné zakoušení rychlého času, pokud není dostatečně reflektováno, způsobem, jak se jedinec odcizuje svému autentickému životu a upadá do neosobního přežívání pod diktátem „ono se“.

O této takřka totální zaneprázdněnosti a jejím existenciálním rozměru hovoří i Onstadová, když přepracování a přehlcení informacemi klasifikuje jako pasivní náboženství. Dle jejího soudu se totiž jedná o útěk od zásadních existenciálních otázek po smyslu bytí, který je však zároveň reakcí (*sui generis*) na tyto otázky. Vzhledem k tomu, že se jedná o útěk od těchto otázek, hovoří Onstadová o pasivitě; zároveň ale připomíná, že se stále jedná o určitou, byť implicitní a značně nedokonalou, reakci a odpověď na otázku po smyslu bytí. Zaneprázdněnost je zde totiž chápána jako praktická odpověď na implicitní otázku po smyslu existence.²³⁷

²³⁴ Srov. ERIKSEN, T. H. *Mind the Gap*, s. 51.

²³⁵ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 191.

²³⁶ Srov. HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*, § 25–27.

²³⁷ Srov. ONSTAD, K. *The Weekend Effect*, s. 105.

5 Rychlý a pomalý čas jako pedagogická výzva

V této závěrečné kapitole bych se rád pokusil výsledky předchozích úvah aplikovat na edukační proces. Nadmíra prožívání rychlého času a s tím související fenomén trvale částečné pozornosti, multitasking a zaneprázdněnost totiž představují nemalou výzvu současné pedagogice.

Východiskem pro další uvažování o této problematice je Senecův postřeh o zaneprázdněnosti a jejím vlivu na lidské vnímání a jednání, potažmo i na edukační proces: „[Č]lověk zaneprázdněný se nemůže ničemu věnovat pořádně, [...] protože zaměstnaný duch do sebe nepojme žádnou hlubší myšlenku, ale všechno odmítne jako něco přes noc vnuceného.“²³⁸

Současnou podobu sociální reality, jak o ní bylo pojednáno výše, nelze zcela ignorovat a rovněž ani nelze tvrdit, že škola tvoří jakousi výjimku a nespadá do stále se zrychlujícího proudu a tempa společnosti – a tedy i akcelerujícího životního tempa žáka a jeho rodičů.

Tempo současné společnosti je zapotřebí do edukačního procesu integrovat tak, aby byl žák na jedné straně školou dostatečně připraven na život v akcelerujícím světě, a(le) aby byl – na straně druhé – schopen kritické reflexe a odstupu od akcelerace a přemíry informací.

Nalezení optimální odpovědi představuje urgentní výzvu současné pedagogice a také budoucím reformám školství, resp. revizím RVP. V rámci této práce se neodvážuji (vzhledem k rozsahu textu) podat vyčerpávající odpověď na takto důležitou otázku. Pokusím se ale nastínit některé dílčí odpovědi a také popsat některé aspekty, které s nimi bezprostředně souvisejí. Tyto odpovědi budu opírat o návrhy, jak se vypořádat s přemírou rychlého času, které nabízí Eriksen v závěru publikace *Tyranie okamžiku*. Před tím se ale krátce pokusím nastínit místo fenoménu času v rámci pedagogického uvažování.

5.1 Čas jako determinant reálné výuky

Spolu s faktory souvisejícími s osobou učitele, s žáky, s obsahem učiva a jakostí interakce v edukačním procesu patří čas k výrazným a zásadním determinantům reálné výuky. Jan Průcha dokonce tvrdí, že: „Základním ‚vnějším‘ faktorem, který ovlivňuje realizaci výuky, je faktor času.“²³⁹

Pedagogický slovník Průchy, Walterové a Mareše definuje časový faktor takto: „Jedna z podstatných determinant kvality a efektivnosti edukačních procesů. Rozlišuje

²³⁸ SENECA, L. A. *O krátkosti života*, s. 161.

²³⁹ PRŮCHA, J. Determinanty reálné výuky. In *Pedagogika: časopis pro vědy o vzdělávání a výchově*. 1987, č. 4, s. 395–415. S. 396.

se čas vzdělávání: 1. plánovaný, stanovený školskými normami a předpisy; 2. reálný, tj. v němž fakticky edukační procesy (školní a mimoškolní) probíhají. Plánovaný čas zahrnuje délku povinného vzdělávání, délku stupňů a typů škol, délku škol. r., počet výukových týdnů a dnů, počet hodin pro jednotlivé předměty a témata učiva aj. Na úrovni školy se konkretizuje plánovaný čas ve školním kurikulu (školním vzdělávacím programu) a rozvrhu vyučovacích hodin. Časový faktor se značně odlišuje mezi zeměmi, v závislosti na sociokulturních a ekonomických podmínkách, na národních tradicích, na jednotlivých vzdělávacích programech aj. Analýzou časového faktoru na mezinárodní úrovni se zabývá srovnávací pedagogika.²⁴⁰

Navzdory tomu, že se jedná o téma zásadní, je mu v rámci českého prostředí věnováno poměrně málo prostoru. A v rámci již tak relativně skrovného množství textů je ještě znatelně méně prací, které by se věnovaly subjektivnímu času v pedagogickém kontextu.²⁴¹ Za posledních 7 let nebyl tomuto tématu věnován v klíčových pedagogických periodících *Orbis scholae*, *e-Pedagogium* a *Studia pedagogica* ani jeden článek. Stejně tak ani v kompletním online přístupném archivu odborného periodika *Pedagogika*²⁴² není na tuto problematiku zaměřen jediný článek.

Určitou výjimku tvoří *Pedagogická orientace*, ve které se v časovém horizontu od roku 2015 do roku 2022 tematice času optikou pedagogiky věnuje (pouze) editorial *O nedostatku času a akademickém nestíhání*. Zde je však zapotřebí poznamenat, že jde primárně o tematizování vysokoškolského prostředí a celkově je téma nedostatku času a nestíhání zmíněno v souvislosti s „nestíháním“ spojeným s postem šéfredaktora, kterýžto autor editoriału právě opouštěl. Rozhodně tedy nejde o odbornou práci na téma času v rámci pedagogického myšlení. Přesto však autor tematizuje problém všudypřítomného nestíhání v akademické sféře. Stručně zmiňuje i tři maladaptivní, avšak – zdá se – jediné existující, reakce: (1) sklouznutí k povrchnosti a formalismu, (2) odmítání veškerých doprovodných povinností spojených s akademickým životem a (3) únik z akademických (i dalších) pozic.²⁴³

Podobně je relativně nepatrný prostor tematice času věnován i ve *Školní didaktice* Obsta a Kalhouse. Ve čtyřsetstránkové monografii se tematice času explicitně věnuje pouze jeden odstavec. V něm autoři pojednávají o rozdílu mezi plánovaným časem a časem, který žáci reálně využijí k učení. Zefektivňování výuky je pak determinováno

²⁴⁰ PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. 6. aktualizované a rozšířené vydání. Praha: Portál, 2009. S. 39.

²⁴¹ Srov. MAREŠ, J. Člověk a subjektivní čas. In *Studia pedagogica*. 2010, roč. 15, č. 1, s. 9–27. S. 24.

²⁴² První online dostupná čísla pocházejí z roku 2016.

²⁴³ Srov. KNECHT, P. O nedostatku času a akademickém nestíhání. In *Pedagogická orientace*. 2018, roč. 28, č. 1, s. 3–4.

prací učitele (a potažmo i žáků): jde o využití takových aktivit a metod výuky, které navyšují množství času, ve kterém se žáci aktivně učí. Oproti tomu v navyšování plánovaného času separovaného od dalších kroků nevidí autoři vhodné řešení chronického nestihání.²⁴⁴

O poznání subtilnější distinkce nabízí ve svém článku (z roku 1987) *Determinanty reálné výuky* Jan Průcha. Z pedagogického hlediska, resp. z hlediska edukačního procesu rozeznává čtyři odlišné kategorie času (přičemž platí, že každá další kategorie je podmnožinou předešlé, a je tedy co do rozsahu objektivního času menší):

1. plánovaný čas výuky, který odpovídá počtu naplánovaných hodin (v tematickém plánu, resp. kurikulárních dokumentech);
2. skutečný čas výuky, tedy čas, který odpovídá časovému rozsahu realizovaných vyučovacích hodin;
3. využitý čas výuky, což je pojem označující čas věnovaný v rámci výuky zacházení s učivem;
4. aktivní čas učení, tedy čas, v němž žáci aktivně provádějí určité činnosti s učivem.²⁴⁵

V tomto případě se ale, stejně jako ve *Školní didaktice* Kalhouse a Obsta, jedná o tematizaci času objektivního (fyzikálního). Tedy času, o kterém jsem výše pojednával v souvislosti s Aristotelem.

V českém prostředí ojedinělou prací, nepočítáme-li část monografie Isabelly Pavelkové *Motivace žáků k učení*, která je věnována perspektivní orientaci žáků, tedy časovému faktoru v motivaci žáků,²⁴⁶ je z hlediska tematizování subjektivního času pedagogickým prismalem článek Jiřího Mareše *Člověk a subjektivní čas* z roku 2010.

Ačkoli se jedná o článek publikovaný v odborném *pedagogickém* periodiku (*Studia pedagogica*), jeho pedagogické přesahy jsou do jisté míry diskutabilní. Autor totiž po úvodním nástinu diachronní perspektivy psychologického zkoumání času a po následujícím představení perspektivy synchronní zmiňuje pouze určité diagnostické metody, pomocí kterých lze zkoumat subjektivní prožívání času (tj. pojednává o určitých formách kvalitativního a kvantitativního výzkumu), čímž pozvolna uzavírá svou stať. Pedagogický přesah, jak je ovšem autorem deklarováno v abstraktu, spočívá zejména v tom, že jsou uvedeny „*také příklady, které upozorňují*

²⁴⁴ Srov. KALHOUS, Z., OBSTA, O. et al. *Školní didaktika*. Vydání druhé. Praha: Portál, 2009. S. 351.

²⁴⁵ Srov. PRŮCHA, J. *Determinanty reálné výuky*, s. 398.

²⁴⁶ Srov. PAVELKOVÁ, I. *Motivace žáků k učení*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2002. S. 159–232.

*na pedagogické aplikace psychologických poznatků o subjektivním čase.*²⁴⁷ S určitou dávkou kritického pohledu by tak bylo možno konstatovat, že pedagogické implikace jsou v rámci tohoto textu záležitostí povýtce marginálního charakteru. Zároveň ale jde o poznámky a příklady, které velmi přesně přiléhají na realitu edukačního procesu. Pro ilustraci si dovoluji uvést Marešův příklad demonstrování odlišnosti subjektivního a objektivního času v rámci úvodního ústního zkoušení během vyučovací hodiny:

Zatímco objektivně se jedná o jasně změřitelných 15 minut, zcela jinak subjektivně tento čas vnímá a prožívá učitel, který kromě pozornosti věnované zkoušenému žákovi musí předjímat další pokračování hodiny, jinak tentýž objektivní čas subjektivně vnímá žák, který je sice zkoušený, ale na prozkoušení dobře připravený, jinak žák, který sice příliš neumí, ale ví, že kvůli dostatku známek k tabuli vyvolán nebude, jinak jeho spolužák, který z opačného důvodu takřka jistě ví, že je další na řadě, a dostudovává tak látku na poslední chvíli.²⁴⁸

Jak je již z příkladu patrné, Marešův text není z hlediska námi zkoumaného problému nezajímavý. Naopak: přináší kromě příkladů i poměrně rozpracovanou kategorizaci subjektivně prožívaného času. Předně jde o rozlišení čtyř psychologických pojetí subjektivního času:

1. Čas jakožto sled událostí, které mohou být buď vnímány jako nespojitě, diskrétní, anebo jako relativně propojené společným tempem, rytmem, kontextem, účastí na stejném procesu změny apod. V rámci této kategorie je pedagogicky relevantní zejména fenomén odklonu pozornosti v případě delších sérií událostí a také interindividuálně odlišná tempa práce a učení.
2. Psychologický koncept času jakožto trvání (který v mnohém odpovídá modelu Bergsonovu), přičemž pedagogicky nosné je zde především téma přeceňování a podceňování délky probíhající činnosti. Právě „kalibrace vnitřních hodin“ by z tohoto hlediska měla být dle Mareše jedním z cílů edukačního procesu.
3. Dále jde o pojetí času jakožto časové perspektivy, tj. vztahování se subjektu k minulosti, přítomnosti či budoucnosti. V rámci tohoto konceptu jsou pak vydělovány další subkategorie, které odpovídají jednotlivým orientacím v čase. Jde o:

²⁴⁷ MAREŠ, J. *Člověk a subjektivní čas*, s. 9.

²⁴⁸ Srov. MAREŠ, J. *Člověk a subjektivní čas*, s. 10.

- a. orientaci na minulost, která se vyznačuje buď pohledem na idealizovanou minulost v kontrastu s přítomnými a budoucími vyhlídkami, anebo návratem ke zraněním z minulosti;
- b. orientaci na přítomnost, která může být kromě ponoru ve stavu flow také hédonisticky zaměřená na konzumaci *hic et nunc*, popř. rezignující na jakoukoli možnost změny (současného) stavu věci;²⁴⁹
- c. orientaci na budoucnost, která úzce souvisí s motivací žáků (se stanovováním žákovských i učitelových cílů a aspirací), a je proto z hlediska pedagogického obzvláště důležitou;
- d. rovnoměrnou orientaci, která neupřednostňuje žádný ze tří komponentů subjektivně prožívaného času a kterou Mareš v návaznosti na práce Boniwellové a Zimbarda považuje za nejvýhodnější.²⁵⁰

Významné z hlediska pedagogického jsou pak i Marešovy myšlenky o porušení běhu času. Takováto narušení mohou být v zásadě trojího druhu:

1. zpomalení času, které kupř. nastává ve chvíli, kdy je po dlouhou dobu žákovi prezentováno frontální výukou nezáživné téma;
2. zrychlení času, jež může žák prožívat, když píše písemný test v pevně stanoveném krátkém časovém limitu;
3. situace, kdy člověk subjektivně přestává objektivní plynutí času vnímat; tato situace může nastat ve chvílích, kdy je žák do činnosti zcela ponořen (kupř. se jedná o metodu výuky vyžadující aktivní zapojení žáka), kdy žáka daná činnost baví.²⁵¹

V závěru článku ovšem Mareš podotýká, že v současné době není k dispozici relevantnější množství informací o možnosti manipulace se subjektivním zakoušením času jedince, což je vzhledem k tomu, že se jedná o jeden z důležitých determinantů reálné výuky,²⁵² konstatováním poněkud znepokojivým.

Této výzvy pro pedagogy si všímá i Eriksen, když hovoří o nutnosti uzpůsobit výuku žákovu subjektivnímu prožívání času a tímto prožíváním determinované pozornosti žáka.²⁵³

²⁴⁹ S touto časovou orientací dle Mareše souvisí mj. i tzv. Golem-efekt. Golem-efekt, opak Pygmalion-efektu, lze chápat jako negativní dopad učitelových negativních očekávání a hodnocení na výkon žáka.

²⁵⁰ Srov. MAREŠ, J. *Člověk a subjektivní čas*, s. 12–18.

²⁵¹ Srov. MAREŠ, J. *Člověk a subjektivní čas*, s. 20.

²⁵² Na citované Marešově práci lze ukázat, že determinantem reálné výuky není jen objektivní čas, ale i čas subjektivní, a tedy i zkušenost rychlého a pomalého času, o které hovoří Eriksen.

²⁵³ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 72.

Tlak akcelerující společnosti a nadbytek zkušenosti rychlého času má pak za následek roztržité pozornosti (nejen) žáků. Na to pak musí učitel v mnohých případech při projektování výuky reagovat obdobným způsobem jako když by ve třídě bylo větší množství žáků s ADD a ADHD.²⁵⁴ Na následujících řádcích se proto krátce zaměřím na tyto fenomény.

5.2 Nadbytek rychlého času, trvale částečná pozornost (CPA) a AD(H)D

Důležitým (ne-li nejdůležitějším) pedagogickým tématem, které velmi úzce souvisí s Eriksenovým konceptem rychlého a pomalého času, je pozornost. Schopnost udržet pozornost, která je z hlediska učení klíčová, je však nadbytečným zakoušením rychlého času deformována. Eriksen ve svém textu *Media Speed: notes on accelerating culture* uvádí (přičemž jeho odkazování na zdroje je v tomto případě poněkud nejasné), že průměrný žák v Kalifornii dovede udržet souvislou pozornost 7 minut, což odpovídá délce času mezi komerčními přestávkami v televizi.²⁵⁵

Již v první kapitole byl pomalý čas charakterizován jako čas umožňující kontemplativní uvažování a (naopak) čas rychlý, je-li jeho podíl v aktuálním životě jednotlivce nadměrný, trvalejší soustředění pozornosti na jeden objekt znesnadňující, popřípadě zcela znemožňující. Tento neblahý vliv nadměrného zakoušení rychlého času je zaviněn mimo jiné přemírou podnětů, kterým je jedinec v informační společnosti vystaven. Pokud není dostatečné množství podnětů vědomě eliminováno (inhibováno), dochází k dělení pozornosti mezi několik objektů, přičemž míra pozornosti věnovaná jednomu každému objektu s každým dalším podnětem klesá.²⁵⁶ Eriksen v tomto případě hovoří o principu klesajícího mezního užítku informace (či obecněji: o principu klesajícího mezního užítku jakéhokoli stimulujícího podnětu).²⁵⁷

Tohoto fenoménu spjatého s informační érou si kromě Eriksena všímá i Ellen Rose. Podle této autorky jsme se dokonce přesunuli z informační éry (*the Age of Information*) do éry rozrušení (*the Age of Interruption*), která se vyznačuje trvalou roztržitostí jedinců žijících v této epoše.²⁵⁸ Eriksen oproti tomu chápe tuto trvalou roztržitost jako významný nečekaný vedlejší účinek informační společnosti, nikoli jako samostatnou éru.²⁵⁹ Oba autoři se ale shodují v tom – a to je z hlediska této práce důležitější než určitá pojmová nejednotnost –, že stále významnější roli hraje

²⁵⁴ Je nutno zdůraznit, že se jedná o přípravu a realizaci výuky *obdobnou, nikoli totožnou*.

²⁵⁵ Srov. ERIKSEN, T. H. *Media Speed*, s. 105.

²⁵⁶ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyrannie okamžiku*, s. 71.

²⁵⁷ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyrannie okamžiku*, s. 116.

²⁵⁸ Srov. ROSE, E. Continuous Partial Attention: Reconsidering the Role of Online Learning in the Age of Interruption. In *Educational Technology*, 2010, vol. 50, no. 4, s. 41–46. S. 42.

²⁵⁹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyrannie okamžiku*, s. 76–77.

pozornost, jejíž nedostatek se stává korelátorem nadbytku informací a podnětů.²⁶⁰ Tato přemíra podnětů zasahuje i do školního a univerzitního prostředí a života žáků a studentů, přičemž má mnohdy negativní dopad na kvalitu edukačního procesu. Takovouto situaci Eriksen komentuje následovně: „*Studium už není hlavní činností, nýbrž jen jednou z položek na dlouhém seznamu zážitků, které dohromady utvářejí život mladého, nezávislého člověka v městském prostředí. [...] Vždycky se najde něco urgentního, co je třeba udělat, než si člověk na šest měsíců sedne k Fenomenologii ducha, Hamletovi či něčemu podobnému.*“²⁶¹ Mutatis mutandis je pak možno tyto úvahy aplikovat i na žáka střední či základní školy.

Problém tedy tkví v tom, že dlouhodobé dělení pozornosti na více objektů má velmi negativní dopad na proces učení.²⁶² Tento stav je označován jako trvale částečná pozornost (*continuous partial attention* či zkráceně *CPA*).²⁶³ A ačkoli existují názory zastávající pozitivní pohled na CPA, kterážto je pak chápána jako určitý druh kognitivní obratnosti, výsledky výzkumů prováděných v rámci kognitivní vědy ukazují, že vůči CPA je zapotřebí zaujmout spíše negativní stanovisko, neboť se v posledku jedná o škodlivé a z hlediska kvalitativního dokonce i neekonomické mentální rozpoložení vykazující značné ztráty vznikající při přechodu pozornosti z jednoho objektu na druhý.²⁶⁴ Tento proces je pak v určitém slova smyslu analogický k výše zmíněnému Eriksenovu paradoxu. Dělením pozornosti mezi mnohé objekty se nakonec dosáhne stavu, kdy se dostatečná míra pozornosti nevěnuje žádnému

²⁶⁰ V této souvislosti hovoří Rose o *ekonomii pozornosti*, což je termín, který přebírá od M. H. Goldhabera: „[I]nformation is not scarce – especially on the Net, where it is not only abundant, but overflowing. We are drowning in information, yet constantly increasing our generation of it. So a key question arises: Is there something else that flows through cyberspace, something that is scarce and desirable? There is. No one would put anything on the Internet without the hope of obtaining some. It’s called attention. And the economy of attention – not information – is the natural economy of cyberspace.“ Goldhaber in ROSE, E. *Continuous Partial Attention*, s. 42.

²⁶¹ ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 119.

²⁶² Srov. SIEGLOVÁ, D. *Konec školní nudy: Didaktické metody pro 21. století*. Praha: Grada, 2019. S. 18.

²⁶³ Tento pojem byl zaveden v 90. letech 20. století pro popis chování ovlivněného multitaskingem (*post multi-tasking behaviour*). Přičemž multitaskingem je zde označováno souběžné vykonávání více činností, které je motivováno vyšší výkonností a efektivitou práce. Zdůrazňován je zde především aspekt kvantity, přičemž kvalitativní stránka věci je do jisté míry marginalizována. Srov. ROSE, E. *Continuous Partial Attention*, s. 42.

²⁶⁴ „*Studies in the area of cognitive neuroscience consistently show that there is a ,switch cost’ in the ,mental ,gear changing’ from one task to another [...] research in human perception similarly reveals the existence of an ,attentional blink’ [...] during which people presented with rapid sequences of visual stimuli are unable to process new items; and other psychological research supports the conclusion that ,people have surprisingly severe limitations’ on their ability to simultaneously carry out two relatively simple tasks...*“ ROSE, E. *Continuous Partial Attention*, s. 44.

z nich. V širší filosofické perspektivě pak tato skutečnost představuje ještě závažnější problém.

Samozřejmě není možné na tomto místě podat vyčerpávající pojednání o filosofickém pohledu na pozornost – to by notnou měrou překročilo rozsah i záměr této práce. Proto se tedy omezím na nástin tradiční a dodnes inspirativní teorie Aurelia Augustina, které – stejně jako jeho úvahy o čase, které s následující strukturou myslí úzce souvisejí, – anticipují mnohé myšlenky novější. Augustinovo uvažování o mysli, které se nachází v jeho spise *De Trinitate*, se zakládá na myšlence, že lidská mysl je sebe-vztahem. Jinými slovy: pro lidskou mysl je charakteristické a konstitutivní, že je vztahem k sobě samé. V tomto vztahu je dle Augustina patrný obraz Boží trojjedinosti, což znamená, že lidská mysl je tvořena právě třemi složkami: pamětí, intelektem a vůlí. Procesuálně nahlíženo: lidská mysl je vzájemným vztahem procesu vzpomínání, nahlížení a chtění, přičemž jedna každá složka se vztahuje k oběma dalším i k sobě samé. (Mysl si kupř. nahlíží, že si pamatuje, nahlíží, že nahlíží, a nahlíží, že chce atd.) Tento sebe-vztah se pak také vztahuje k okolnímu světu (tj. člověk se myslí vztahuje k okolnímu světu). Když tedy člověk věnuje něčemu pozornost (ať již ve vnějším světě, anebo introspektivně), obrací se k tomu prostřednictvím výše nastíněné struktury mysli-sebe-vztahu.²⁶⁵

Výše jsem již předznamenal, že pozornost úzce souvisí s eliminací nadbytečných podnětů (s vytvářením exformací), tj. s vpouštěním pouze omezeného množství vjemů a informací do aktuálního vědomí. Nyní je zapotřebí definovat pozornost precizněji.

Vhodnou definici nabízí Alena Plháková v *Učebnici obecné psychologie*; podle ní je pozornost „*mentální proces, jehož funkcí je vpouštět do vědomí omezený počet informací, a tak ho chránit před zahlcením velkým množstvím podnětů. Základní vlastností pozornosti je selektivita – výběrovost.*“²⁶⁶

S ohledem na výše nastíněnou teorii Aurelia Augustina pak není nezajímavým faktem to, že podle kognitivní psychologie pozornost velmi úzce souvisí s vnímáním a pamětí.²⁶⁷ V souvislosti s pozorností je však možné, ba dokonce nutné zmínit i třetí konstitutivní složku mysli u Augustina – vůli. Vůle totiž hraje klíčovou roli v rámci pozornosti záměrné, resp. (via negativa) v rámci pozornosti bezděčné.

Záměrnou pozornost lze společně s Plhákovou popsat následujícími slovy: „*Záměrná pozornost provází realizaci rozmanitých volních aktivit; je tedy řízena*

²⁶⁵ Srov. KARFÍKOVÁ, L. *Čas a řeč*, s. 21.

²⁶⁶ PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*. 8. dotisk. Praha: Academia, 2017, s. 77.

²⁶⁷ Srov. HAVLÍČEK, Ondřej. *Pozornost v kognitivní psychologii* [online]. 20. 6. 2014 [vid. 1. 3. 2022]. Dostupné z: www.ondrejhavlicek.com/2014/06/pozornost-v-kognitivni-psychologii/. (Zdroj neobsahuje paginaci.)

*vědomou intencí, úkolem či povinností. Na její udržování je třeba vynaložit určité úsilí, takže bývá prováděna prožitkem duševní námahy.*²⁶⁸ Oproti tomu bezděčná (či také pasivní) pozornost probíhá bez přímého volního řízení. O bezděčné pozornosti se hovoří převážně v souvislosti s objekty, které mají pro dotyčného silný osobní, sociální či citový význam, popř. vzbuzují silné emoce (včetně strachu). Výsostným hájemstvím bezděčné pozornosti jsou také aktuální potřeby daného jedince, resp. objekty, které skýtají potenciální uspokojení těchto potřeb.²⁶⁹

Jak záměrná, tak i bezděčná pozornost však vykazují shodné charakteristiky. Jde především o selektivitu, koncentraci, tj. míru vyčlenění některých psychických obsahů aktuálně přítomných v mysli (s klesajícím množstvím začleněných objektů hovoříme o koncentrovanější pozornosti), limitovanou distribuci, omezenou kapacitu a omezenou stabilitu.²⁷⁰ Zvláště tyto tři poslední zmíněné charakteristiky velmi jasně naznačují, že neustálé dělení pozornosti a navyšování počtu obsahů, kterým se v daném okamžiku má věnovat pozornost, je předurčeno ke střetu s biologickými „limity“ člověka.

Avšak ještě před dosažením limitu začíná pociťovat jedinec přítomnost stresu. Ve stavu dlouhodobě rozdělené pozornosti je tak lidský mozek vystaven vyšší míře stresu, kvůli kterému není dotyčný schopen reflexe, kontemplanace či náročnějšího rozhodování. Naopak: jedná se o stav trvalé krize *sui generis*, který je poháněn takřka patologickou potřebou přísunu nových podnětů.²⁷¹ Ellen Rose dokonce hovoří v souvislosti s CPA o stavu hyper-pozornosti, která je motivována strachem z opomenutí či ztráty potenciálního podnětu; tento strach se projevuje jako kompulzivní potřeba permanentního spojení s tokem podnětů (která je nejčastěji manifestována a naplňována v podobě chytrého telefonu připojeného k internetu).²⁷²

Z pedagogického hlediska je však nejdůležitější skutečností, že stres (resp. jeho nadměra a dlouhodobé působení) působí jako významný inhibitor procesu učení; dále

²⁶⁸ PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*, s. 80.

²⁶⁹ Srov. PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*, s. 79–80.

²⁷⁰ Srov. PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*, s. 81.

²⁷¹ Srov. SMALL, G., VORGAN, G. Meet Your iBrain. In *Scientific American Mind*. 2008, vol. 19, no. 5, s. 43–49. S. 47. O návykovosti rychlosti, která je jednou z příčin CPA pojednává i Eriksen. Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 62–64.

²⁷² Srov. ROSE, E. *Continuous Partial Attention*, s. 43. Časté využívání chytrého mobilního telefonu či počítače, které leckdy hraničí i se závislostí, je z pedagogického hlediska kontroverzní záležitostí. Ačkoli je totiž zapotřebí inkorporovat moderní technologie do výuky, a zvyšovat tak digitální kompetence žáků, je zároveň nutné uvážit i to, že „časté užívání počítače může vést k poruchám pozornosti a učení. Negativně ovlivní schopnost pamatovat si, přemýšlet a řešit složité situace.“ HORŇÁKOVÁ, M. Poruchy chování a emoční poruchy. In LECHTA, V. (ed.) *Inkluzivní pedagogika*. Praha: Portál, 2016, s. 362–377. S. 367

pak také negativně ovlivňuje nejen lidskou pozornost, ale i motivaci a sebedůvěru.²⁷³ Působení stresu u jedince vyvolává podobné symptomy, jaké doprovázejí poruchu pozornosti bez hyperaktivity (*Attention Deficit Disorder*, zkráceně ADD), případně poruchu pozornosti s hyperaktivitou (*Attention Deficit Hyperactivity Disorder*, zkráceně ADHD). Tyto symptomy jsou si natolik podobné, že bez klinického vyšetření dotyčného nemůže být jednoznačně stanovena diagnóza.²⁷⁴

Je samozřejmě zapotřebí zdůraznit, že v žádném případě nelze zaměňovat CPA s ADD či ADHD. Zatímco ADHD i ADD jsou vývojové poruchy, které jsou silně biologicky determinovány,²⁷⁵ u fenoménu CPA je patřičné uvažovat spíše o vlivu okolí a životního stylu jedince.²⁷⁶ Avšak vzhledem k tématu této práce není z pedagogického hlediska nezajímavé vyzdvihnout i určité shodné charakteristiky. Ani v jednom z těchto případů totiž není primárním problémem nepozornost, ale spíše pozornost, která těká či je dělena mezi více objektů. V určitém slova smyslu jde tedy o nedostatečnou inhibici rušivých podnětů.²⁷⁷

O výše zmíněných charakteristikách CPA v poněkud odlišném kontextu a z jiného úhlu pohledu pojednává i Eriksen, když hovoří o nutnosti aktivně filtrovat přichozí informace, kterých se nám v informační společnosti dostává výrazný nadbytek.²⁷⁸ Výsledkem zpracovávání vyššího množství podnětů, resp. informací, je pak paradoxně nižší informovanost, protože informace nemohou být vlivem nedostatečně soustředěné pozornosti, která slouží jako „vstupní brána paměti“, správně kategorizovány, usouvztažněny a uloženy.²⁷⁹

Další paralelu CPA a ADD (resp. ADHD) lze pozorovat na frustrační toleranci. Lidé trpící ADD mají sníženou toleranci frustrace, což znamená, že vyžadují okamžité potěšení a nejsou schopni příliš dlouho čekat.²⁸⁰ Podobných symptomů, které vykazuje akcelerující (post)informační společnost, si všímá a pojmenovává je i Eriksen, ačkoli je jeho východisko odlišné.

²⁷³ Srov. HORŇÁKOVÁ, M. *Poruchy chování a emoční poruchy*, s. 367.

²⁷⁴ Srov. PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity: Pomoc rodičům a učitelům*. Praha: Portál, 2014. S. 36.

²⁷⁵ Srov. ANDREÁNSKA, V. *Poruchy pozornosti s hyperaktivitou (ADHD)*. In LECHTA, V. (ed.) *Inkluzivní pedagogika*. Praha: Portál, 2016, s. 378–386. S. 379. Kromě biologické predispozice je pak další z příčin ADHD, resp. ADD prenatální trauma, traumatický porod, zejména anoxie během porodu, či intoxikace mozku. Samotná porucha je pak na biologické úrovni dána defektem na úrovni hormonální; konkrétně jde o dopamin a noradrenalin. Právě proto je také v závažnějších případech záhodno uvažovat o farmakoterapii psychostimulanty. Srov. PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 37nn.

²⁷⁶ ROSE, E. *Continuous Partial Attention*, s. 42.

²⁷⁷ Srov. PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 15.

²⁷⁸ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 107.

²⁷⁹ Srov. PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 27.

²⁸⁰ Srov. PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 35.

Eriksen vidí příčinu neschopnosti na něco čekat, tj. takřka apriorní netrpělivost, která provází CPA, v okamžitém uspokojování potřeb, které je v současné době všední záležitostí.²⁸¹ Okamžité uspokojování tužeb ale paradoxně vede k celkovému nenaplnění: člověk, jehož tužby jsou okamžitě uspokojovány, cítí v životě prázdnotu. Se stálým zřetelem ke konceptu rychlého a pomalého času tak lze spolu s Eriksenem tvrdit, že: „[v]še splývá v jediné propojené uspěchané ,teď“. Není nač se těšit, a tím pádem není také z čeho se těšit.“²⁸²

Tyto procesy, které se odehrávají v mikrosvětě jedince trpícího ADD se v mnohém podobají procesům, které Eriksen popisuje na úrovni sociálního makrosvěta. Takřka totožné symptomy (snadná ztráta soustředění, obtíže s udržením pozornosti, nepozorné naslouchání, časté zapominání, narušené sociální vazby, časté chyby z nepozornosti...) ²⁸³ nicméně vycházejí z odlišných, avšak vzájemně propojených příčin. V případě ADD je příčinou biologicky daná porucha pozornosti, která má určitý vliv na jeho vnímání reality. „[P]ro člověka trpícího poruchou pozornosti je čas jako černá díra, kde se všechno děje naráz.“²⁸⁴ A naopak: člověk žijící podle tempa diktovaného informační společnosti (původní název Eriksenovy publikace měl dokonce znít *Diktatura okamžiku*)²⁸⁵ vlivem fragmentarizace času a vršení podnětů a z toho vyplývajícího dělení a tékání pozornosti přichází o možnost delší koncentrace na jeden objekt.²⁸⁶

Ve světle uvedených úvah by se nyní mohlo zdát, že učitel čelí v rámci edukačního procesu v současné době takřka nesplnitelnému požadavku: získat (pokud možno co největší) pozornost žáků. Tento úkol je ale, stejně jako obtíže s ním spojené, úkolem tradičním a trvajícím. Již téměř před sto padesáti lety, v roce 1877, se totiž mohl anglicky mluvící učitel v tisku setkat s následujícím tvrzením: „*The teacher who fails to get the attention of his pupils fails wholly.*“²⁸⁷ (Učitel, který nezíská pozornost svých žáků, zcela selhává.)

Pozornost během výuky by měla mít reciproční charakter; učitel vyžadující pozornost svých žáků by sám měl svým žákům dostatek pozornosti věnovat.

²⁸¹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Syndrom velkého vlka*, s. 129.

²⁸² ERIKSEN, T. H. *Syndrom velkého vlka*, s. 125.

²⁸³ Srov. ANDREÁNSKA, V. *Poruchy pozornosti s hyperaktivitou (ADHD)*, s. 381. Srov. též PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 23–30.

²⁸⁴ PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 32.

²⁸⁵ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 10.

²⁸⁶ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 114.

²⁸⁷ *Gaining the Attention*. In *National Journal of Education*. 1877, vol. 5, no. 13, s. 147–148. S. 147.

A zároveň by mělo platit, že pozornost, kterou žáci učitelé věnují, by neměl dotyčný pedagog zklamat – měl by ji zhodnotit obsahově bohatou a stimulující komunikací.²⁸⁸

Vzhledem k výše nastíněné povaze trvale částečné pozornosti roztěkané mj. vlivem zakoušení a působení přemíry rychlého času lze přinejmenším předpokládat, že v rámci výuky lze dosáhnout alespoň částečně pozitivních výsledků, tj. lepší koncentrace pozornosti, prostřednictvím aplikace některých metod a pravidel, která jsou doporučována pro žáky s ADD (popř ADHD).

Při výuce žáka s poruchou pozornosti, potažmo žáka, který trpí vlivem nadměrného zakoušení rychlého času, se doporučuje vytvořit (pokud možno) jasný a transparentní řád.²⁸⁹ V praxi tedy jde o stanovení jednoznačných, srozumitelných a vymahatelných pravidel (hodnocení, kázeňských, diskuse...) a jasně určit i případnou sankci za jejich porušení. I struktura vyučovací hodiny by měla být jasná, srozumitelná (popř. explicitně formulovaná na tabuli). Kromě řádu je pak třeba dbát na budování vhodného klimatu ve třídě, přičemž harmonicky a klidně by měla působit i učebna. Na žáka by neměl být vyvíjen přílišný tlak ve smyslu naddimenzovaného počtu domácích úkolů či příliš krátkého času pro odpověď na položenou otázku. Učitel by naopak měl jít příkladem a sám si během diskuse dopřávat čas na přemýšlení (nesmí při tom však upadnout do opačného extrému, aby hodina neztratila patřičné tempo).

Jde především o to, aby byl žákovi poskytnut dostatek času pro kvalitní vypracování zadané práce, přičemž další úkol by měl být zadán až po dokončení práce předchozí. Podobně i kontrolní testy by neměly být limitovány příliš svazujícím a stresujícím časovým rozmezím. Pozitivní vliv má i zapojení kooperačních a skupinových organizačních forem výuky, zapojení rozličných aktivizačních metod (přičemž poněkud kontroverzní jsou metody založené na principu soutěže, protože mnohé z nich vyžadují bezprostřední reakci bez rozmýšlení). Vhodná je také výuka

²⁸⁸ Srov. *Gaining the Attention*, s. 148.

²⁸⁹ Řád, jehož ustanovení úzce souvisí s pozorností během výuky, by měl učitel vytvářet, ale zároveň i vyžadovat. Konotace s pojmem disciplína, který odkazuje jednak ke kázni, jednak k určitému svědomitému tréninku, je zde tedy na místě: „*Our purpose is to apply this word attention, with all its military force, to the school. Pupils should be trained to attention, so that when the teacher issues an order, or makes remark, every ear will be open to receive it; and every mind ready for implicit obedience to what may be required, or to grasp any thought that may be expressed.*“ *Attention*. In *Educational Weekly*. 1884, vol. 3, no. 18, s. 8–9. S. 9. Přičemž pokud se učitelé podaří ve třídě nastolit optimální míru vzájemně dodržovaného a respektovaného řádu a s ním spojené pozornosti, lze tvrdit, že tato konstelace „*saves time, it makes mutual growth possible, it secures positive results, it opens the way to the formation of correct habits of thought and study, it is the beginning of the development of manly characteristics, it is the essence of good behavior, it is the sum total of school discipline.*“ *Attention*, s. 9.

zapojující více smyslových vjemů a poskytující dostatek stimulujících podnětů pro žáka, přičemž značnou výhodou je jejich smysluplnost a provázanost se žákovou zkušeností.²⁹⁰

5.3 Edukační proces tváří v tvář nadbytku rychlého času

V tuto chvíli si na okamžik dovolím přerušit myšlenkovou linii, abych se k úvahám z konce předcházející kapitoly mohl navrátit prostřednictvím alternativní, avšak ve skutečnosti úzce související úvahy.

Robert Čapek, výrazná a poněkud kontroverzní postava české pedagogické scény, ve své šestisetstránkové *Moderní didaktice* věnuje tematicce času (explicitně) jeden odstavec (označený navíc jako „didaktický appendix“). Odstavec pak – paradoxně – uvozuje větou hlásající, že „*Velmi důležitou veličinou, která se týká vzdělávání, je čas.*“²⁹¹

Čapek sice (implicitně) hovoří pouze o čase objektivním, nicméně si všímá skutečnosti, že ve výuce dochází ke kolizi mezi časem, který odpovídá (tematickému) plánu učitele, a časem, který žák potřebuje k důkladnému vypracování zadaného úkolu. Učitel je dle Čapka často tlačěn vlastním tematickým plánem, čímž vyvíjí tlak na žáky, a vytváří tak ve třídě prostředí, kde je kritériem úspěchu především rychlost zvládnutí úkolu. Rychlost je tak – byť implicitně – zdůrazňována na úkor pečlivosti, individuálního přístupu a diferenciací ve výuce.²⁹²

Ještě podrobněji si této problematice všímá Petty, když čas (a nikoli nadání) chápe jako klíčový faktor pro úspěšné splnění úkolu. To demonstruje poukazem na skutečnost, že při získávání řidičského průkazu je, ačkoli jde o zkoušku nesnadnou, většina uchazečů úspěšná. Hlavními faktory, které mají při skládání takovéto komplexní zkoušky pozitivní vliv na výsledek jsou: dostatečné množství pokusů, dostatečné množství praxe, dostatečný čas věnovaný (s ohledem na individuální potřeby a požadavky) opakování a objasňování a dále pak stanovení jasných kritérií a vysvětlení důvodu nefunkčnosti chybného řešení.²⁹³

Příležitým ilustrativním příkladem tohoto principu dostatečného množství objektivního i subjektivního času, o kterém pojednává Petty, může být následující autobiografické svědectví amerického psychiatra Morgana Scotta Pecka:

²⁹⁰ Srov. ANDREÁNSKA, V. *Poruchy pozornosti s hyperaktivitou (ADHD)*, s. 383–386. Srov. též PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity*, s. 93–103.

²⁹¹ ČAPEK, R. *Moderní didaktika: lexikon hodnotících a výukových metod*. Vydání 1., dotisk 8. Praha: Grada, 2021. S. 60.

²⁹² Srov. ČAPEK, R. *Moderní didaktika*, s. 60.

²⁹³ Srov. PETTY, G. *Moderní vyučování*. Praha: Portál, 1996. S. 344–345.

„Ačkoli se mi podařilo absolvovat lékařskou fakultu a uživit rodinu jako víceméně úspěšný psychiatr a výkonný pracovník, považoval jsem se za technického idiota. Byl jsem přesvědčen, že mi chybí nějaký gen, anebo mě nějaké prokletí připravilo o to nadání, které je pro technickou zručnost nezbytné. A pak se mi to stalo: jednoho dne ke konci sedmatřicátého roku mého života jsem na jarní nedělní procházce narazil na souseda, který opravoval sekačku na trávu. Pozdravil jsem ho a prohodil jsem: ‚Človče, to vás fakt obdivuju. Tyhleto opravy a podobné věci, to mi nikdy nešlo.‘ Soused bez sebemenšího zaváhání odvětil: ‚Protože tomu nedáte dost času.‘“²⁹⁴

Psychiatr Peck pak dále vypráví, že po této příhodě následovala událost, která měla sousedovo tvrzení potvrdit: „Jedné mé pacientce se zasekla ruční brzda u auta; věděla, že je třeba ji uvolnit pod palubní deskou, ale nevěděla jak. Lehl jsem si na podlahu pod přední sedadla jejího auta. Beze spěchu jsem se natáhl tak, aby se mi leželo pohodlně. Když jsem se tam uvelebil, začal jsem obhlížet situaci. Několik minut jsem se jen díval. Zpočátku jsem viděl jen nepřehlednou zmeť drátů a trubiček, jejichž smysl jsem neznal. Po chvíli soustředění jsem však rozpoznal, co z toho je lanko brzd a kudy vede. A pak jsem náhle viděl, že je tam malá klička, která brání lanku, aby se uvolnilo. Pomalu jsem si ji prohlížel, dokud mi nebylo jasné, že když ji postrčím špičkou prstu nahoru, snadno se posune a tím uvolní lanko. Tak jsem to udělal. Stačil jeden jediný pohyb, nepatrný tlak špičky prstu a problém byl vyřešen. Najednou ze mě byl skvělý mechanik.“²⁹⁵

Na tomto skutečném příběhu je v jasných konturách vykreslena důležitost času (nejen) v rámci edukačního procesu a při řešení úkolů žákem. Nedostatek času může negativně působit na žákovo sebevědomí a sebepojetí: žák si o sobě může – stejně jako M. S. Peck – vytvořit klamný sebeobraz nešiky či hlupáka. Ve skutečnosti však může být příčinou pouze špatný time-management během výuky. A naopak: vhodná a citlivá práce s objektivním časem, zjišťování, jak žáci subjektivně zakoušejí čas, realizované prostřednictvím reflektivních metod a následná aplikace těchto poznatků při dalším projektování výuky může způsobit, že i „pomalejší“ žák bude moci zakusit pocit úspěšného vyřešení úkolu. Adekvátní práce s časem však musí být, jak připomíná Čapek, doplněna diferenciací výuky a individuálním přístupem k žákovi.²⁹⁶

²⁹⁴ PECK, S. M. *Nevyšlapanou cestou: Nová psychologie lásky, tradičních hodnot a duchovního růstu*. Třetí vydání – dotisk. Praha: Argo, 1996. S. 20.

²⁹⁵ PECK, S. M. *Nevyšlapanou cestou*, s. 20.

²⁹⁶ Srov. ČAPEK, R. *Moderní didaktika*, s. 60.

Dostatek objektivního času má vliv na prožívání subjektivního času. Jde o fenomén změny vnímání času, resp. porušení vnímání času, o kterém hovoří Jiří Mareš.

Nedostatečné množství objektivního času určeného na vypracování úkolu může vést ke zrychlení žákova subjektivního vnímání fenomenálního času. Rychlý fenomenální čas pak dle Eriksena zapříčiňuje marginalizaci, či dokonce vymizení souvislostí mezi jednotlivými informacemi. Dochází tak k fragmentarizaci – a tím i ke zploštění vědění a k inhibici procesu učení.²⁹⁷

Zdánlivé úspory objektivního času tak paradoxně vedou takřka k promrhání daného množství času. Ke vzniku tohoto paradoxu, kdy – s trochou nadsázky řečeno – snaha o co nejefektivnější využívání času vede k opačným výsledkům, přispívá i soubor negativních reakcí jedince na tlak nedostatečného množství objektivního času, o kterém hovoří Mareš: „*Nerozhodnost, váhavost (indecision) a odkládání akce (procrastination) jsou jevy, které jednoznačně souvisejí s časem: jde o vyhýbání se časovému nátlaku, o plýtvání časem.*“²⁹⁸

Edukační proces je navíc rychlým časem ohrožován nejen „zevnitř“, ale i „zvenčí“. Akcelerující životní tempo současné společnosti totiž vytváří stále nepříznivější prostředí pro proces edukace. Vlivem stále intenzivnějšího toku informací dochází dle Eriksena k informační inflaci, což úzce souvisí s ekonomickým principem klesající mezní užitečnosti, o kterém bylo pojednáno výše.²⁹⁹ Vršení informací má pak za následek i to, že vlivem ztráty souvislostí a homogenizace relevance jednotlivých informací dochází k situaci, kdy mladší generace nedovede rozeznat, co se má od starší naučit a starší generace, resp. učitelé neví, co je důležité předat generaci mladší (žákům). Eriksen tedy v souvislosti s nadbytkem rychlého času tematizuje i problematiku obsahu a rozsahu učiva.³⁰⁰

Množství fragmentárního vědění, které je výstupem edukačního procesu, který probíhá při nadbytku rychlého času, pak odpovídá nejnižší úrovni Bloomovy taxonomie. Fragmentární informace si žák dovede zapamatovat, vyjmenovat, reprodukovat. Pod nátlakem času – ať již objektivního či subjektivního – nelze po žákovi chtít, aby kvalitně argumentoval, tvořil, navrhoval či vyvíjel, což odpovídá nejvyšší úrovni téže taxonomie.³⁰¹

²⁹⁷ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 114.

²⁹⁸ MAREŠ, J. *Člověk a subjektivní čas*, s. 19.

²⁹⁹ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 116.

³⁰⁰ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 132.

³⁰¹ Srov. SIEGLOVÁ, D. *Konec školní nudy*, s. 21. Srov. též ČAPEK, R. *Moderní didaktika*, s. 434–437.

Tato skutečnost klade na učitele nemalé nároky. Jeho úkolem je vytvořit takové prostředí, ve kterém by žák – v optimálním případě – mohl při realizaci úkolu zažít stav flow, tj. přestat vnímat čas, resp. nudu či tlak, a mohl se tak plně ponořit do prováděné činnosti.³⁰²

K tomu je předně zapotřebí, aby učitel vykonal kvalitní didaktickou redukci a didaktickou transformaci, tedy transformoval obsahy učiva (tj. poznatky z daného vědního oboru podrobené didaktické analýze) v uchopitelný, pochopitelný a koherentní celek učiva.³⁰³

Tento krok však sám o sobě nestačí. V návaznosti na výše uvedené myšlenky je nezbytné redukovat množství rychlého času v edukačním procesu a zároveň co nejvíce stimulovat pozornost žáka zaměřenou na učivo a proces výuky.

Podobně jako Eriksen, který hovoří o sedmiminutové kapacitě pozornosti kalifornských žáků (viz výše), zdůrazňuje i Petty, že žák se nedovede soustředit 45 minut v rámci jediné aktivity, resp. jedné výukové metody. Je proto zapotřebí výukové metody střídat.³⁰⁴

V souladu s filosofickou analýzou času, které se věnuje 3. kapitola této práce, je však nezbytné při střídání jednotlivých metod výuky dbát na zachování koherence horizontu subjektivního času. Retence minulé aktivity by měly být v dostatečném souladu s aktuálními atencemi. Nadcházející aktivity by pak měly *částečně* odpovídat protencím žáků – žáci by měli *částečně* předjímat následující činnosti, aby zůstal jejich horizont subjektivního vnímání času co možná neporušený –, ale zároveň by neměla následující činnost protencím žáků odpovídat *příliš*, poněvadž tím by se vytratil moment překvapení a oživení, a mohlo by tak docházet k postupnému úpadku intenzity pozornosti žáků.

Principy, na jejichž základě by měl učitel projektovat vyučování, by tak v zásadě odpovídaly principům, které jsem zmínil v souvislosti s CPA a AD(H)D na konci kapitoly 5.2. Učitel by měl zavést pevný a transparentní řád a dohlížet na jeho dodržování, dále by měl spolupřispívat a udržovat harmonické třídní klima i prostředí učebny, měl by dávat žákům k dispozici dostatek objektivního času umožňující zakoušet flow či čas subjektivně pomalý, přičemž by však měl dbát na udržování optimálního temporytmu edukačního procesu. Vhodné je pak užívání kooperačních a skupinových organizačních forem. Jako funkční se ukazují i metody výuky

³⁰² Srov. MAREŠ, J. *Člověk a subjektivní čas*, s. 20.

³⁰³ Blíže o těchto procesech pojednává KNECHT, P. Didaktická transformace aneb od „didaktického zjednodušení“ k „didaktické rekonstrukci“. In *Orbis scholae*. 2007, roč. 2, č. 1, s. 68–78.

³⁰⁴ Srov. PETTY, G. *Moderní vyučování*, s. 329.

zahrnující rozličné smyslové zkušenosti, kupř. zkušenosti haptické kombinované s audiovizuálními vjemy. Učivo by mělo být voleno tak, aby je žák mohl považovat za smysluplné a provázané, resp. provázatelné s jeho životní zkušeností.

V závěru *Tyranie okamžiku* nabízí Eriksen několik praktických návrhů pro optimalizaci zakoušení času. Některé z nich je pak možno po určité úpravě aplikovat pro pedagogické účely.

Již výše bylo zmíněno, že tempo výuky by mělo být optimální, nikoli pomalé. S tím souhlasí i Eriksen, když poznamenává, že je zapotřebí analyzovat jednotlivé činnosti a určit, zdali je výhodnější je vykonávat v modu rychlého nebo pomalého času. Rutinní zápis do třídní knihy lze bez větších obtíží provádět v modu rychlého času, zatímco četbu a interpretaci lyrické poezie v modu času pomalého (ačkoli se může jednat o čtyřverší, jehož přečtení zabere méně objektivního času, než obsáhlý zápis tématu hodiny a mnoha absencí do třídní knihy). V modu rychlého času lze ale provádět i některé vhodné metody výuky, kupř. rychlé první zběžné čtení delšího textu, které slouží pro utvoření základního náhledu na celý text.

Zároveň je však – s ohledem na Eriksenem formulovanou tezi, že při střetu rychlého a pomalého času vyhrává vždy čas rychlý – nutné pomocí výše zmíněného řádu chránit okamžiky, které mají být stráveny v modu času pomalého, kupř. neuspěchat interpretaci zmíněného čtyřverší.

S tím úzce souvisí jedno z klíčových pravidel pro udržení těchto „mantinelů“: přijmout skutečnost, že vážně míněné ano implikuje mnohá (stejně závazná) ne. Pokud se učitel rozhodne věnovat určité množství času kupř. práci na ekologickém projektu, implicitně tím odmítá projekty jiné, na jejichž kvalitní realizaci zkrátka nezbude čas.

Dobré vedení výuky s ohledem na Eriksenův koncept rychlého a pomalého času tedy znamená pro učitele jednak analýzu časových požadavků jednotlivých aktivit (a to jak z hlediska subjektivního, tak i objektivního času), jednak informování žáků o tom, kolik času na zpracování úkolu mají, jak rychle jej mohou vypracovávat (popř. regulovat činnost tak, aby nedeformovala subjektivní prožívání času žáka). Eriksen totiž zdůrazňuje, že jedním z klíčů k funkčnímu využívání času je vědomá práce s mody rychlého a pomalého času.

Další možnost, jak optimalizovat žákovo subjektivní prožívání času, resp. jak žákům nabídnout možnost volby mezi rychlým a pomalým prožíváním subjektivního času, je vytvoření prostředí – ať již v učebně či v rámci celé školy –, kde bude moci

žák beztrně prožívat pomalý subjektivní čas. Může se jednat o studovny, odpočinkové kouty, hernu, žákovský klub, vymezené místo na školní zahradě apod.³⁰⁵

Z metod výuky je z hlediska optimální kombinace rychlého a pomalého času velice zajímavou alternativou projektová výuka. Jde o komplexnější úkol, který vyžaduje aktivní přístup a odpovědnost žáků, který nemá předem stanovené jediné správné řešení (vyžaduje tedy zapojení divergentního myšlení) a který je silně spjat s každodenní realitou a zkušeností žáků. Projektová výuka může být a bývá náročná z hlediska požadavků objektivního času, neboť velmi často přesahuje rozsah jedné vyučovací hodiny.³⁰⁶ Nicméně právě v rámci takto vymezeného dostatečného množství času může žák zakoušet dostatečné „množství“ času pomalého, kupř. při tvořivé činnosti, která je ale zároveň limitována objektivními časovými hranicemi, které nedovolí žákovi ustrnout (tj. propadnout inhibujícím vlivu nadměrného zakoušení pomalého času, o kterém jsem v této práci pojednával kupř. v souvislosti s Marienthalskou studií). Žák se tedy může nad problémem pozastavit, aby jej efektivněji a tvořivě vyřešil, aniž by se zastavil zcela. Projektová výuka tak může být jednou z vhodných cest, nikoli však apriorně zaručeným receptem výuky; její aplikace umožňuje, nikoli zaručuje vhodnou práci s rychlým a pomalým časem v rámci edukačního procesu.

³⁰⁵ Srov. ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*, s. 147–157.

³⁰⁶ Srov. ČAPEK, R. *Moderní didaktika*, s. 376–382.

Závěr

Hlavní cíl této práce, tedy vytvoření (re)konstrukce Eriksenova konceptu rychlého a pomalého času, jeho následná sociologická analýza a sociologicko-filosofická interpretace a závěrečná aplikace výsledků této práce v oblasti pedagogické (tj. vytvoření souboru pravidel a doporučení pro edukační proces), se mi v hlavních obrysech podařilo naplnit.

Během těchto procesů a naplňování dílčích cílů práce bylo zohledněno množství různých konceptů času: od cyklického a lineárního pojetí času, přes čas chronologický a příhodný až po dyádu fyzikálně-objektivního a fenomenálně-subjektivního času. Zkušenost rychlého a pomalého času, o které hovoří Eriksen, se pak, jak se ukázalo, odehrává zejména v rámci času fenomenálně-subjektivního, ale vzhledem k povaze tohoto času lze také hovořit o jeho ovlivnění objektivním časem. Modus rychlého a pomalého času je tak vázán jednak na vědomí subjektu, jednak na objektivní, „měřitelný“ čas.

Ukázalo se, že nadměrné zakoušení rychlého času je zapříčiněno zejména charakterem akcelerující (post)informační společnosti, která je ovšem konstruktem, nikoli daností. V jádru nadměrného zakoušení rychlého času je tedy zapotřebí hledat dialektický vztah jedince, resp. jedinců a jimi konstruované sociální reality.

Ve společnosti, jejíž životní tempo neustále zrychluje, pak dochází k redukci fenomenálního času jakožto sítě intencionalit, čímž je dotčena jak identita a duševní zdraví jedince, tak jeho schopnost soustředěného učení. Vědomosti, které jsou získávány v modu rychlého času, jsou spíše fragmentární, bez hierarchie, kontextu, souvislostí a hloubky.

Právě proto je také zapotřebí v rámci edukačního procesu s časem vědomě pracovat – a to s časem rychlým i pomalým. Teprve jejich vhodným poměrem dochází k vytvoření optimálního pracovního tempa, které umožňuje žákům nejen zapamatování dílčích informací, ale také nahlédnutí souvislostí, kritickou analýzu předkládaných obsahů a vlastní tvořivou činnost. Vědomá práce s rychlým a pomalým časem není pouze instrumentem výuky, ale zároveň jednou z dílčích kompetencí, které jsou pro život v současné akcelerující společnosti zcela nepostradatelné, má-li jedinec dosáhnout autentického života. Potud je, resp. by měla být žákova schopnost vědomé práce s rychlým a pomalým časem i cílem výuky.

V páté kapitole této diplomové práce předkládám čtenáři soubor pravidel, kterými je záhodno se řídit při adekvátním zacházení s rychlým a pomalým časem ve výuce. Jde však o pravidla a doporučení, která mají spíše obecnější charakter. Proto se jako další vhodné navázání na tuto mou práci nabízí jednak sestavení souboru

konkrétních metod výuky, včetně jejich utřídění v rámci modelu vyučovací jednotky (hodiny) se strukturou evokace – uvědomění – reflexe, jednak se otevírá široký prostor pro kvantitativní i kvalitativní výzkum nejen této problematiky, ale i funkčnosti jednotlivých metod a projektů výuky z hlediska efektivity vědomého zacházení s rychlým a pomalým časem.

Seznam použitých zdrojů

- ANDREÁNSKA, V. Poruchy pozornosti s hyperaktivitou (ADHD). In LECHTA, V. (ed.) *Inkluzivní pedagogika*. Praha: Portál, 2016, s. 378–386.
- ANZENBACHER, A. *Úvod do filosofie*. Vydání třetí, v Portálu druhé. Praha: Portál, 2010.
- Attention*. In *Educational Weekly*. 1884, vol. 3, no. 18, s. 8–9.
- AURELIUS AUGUSTINUS, *Vyznání*. V Kalichu šesté vydání. Praha: Kalich, 2012.
- BARŠA, P. Konstruktivismus a politika identity. In *Antropoweb* [online]. 2006, č. 1–2, s. 21–35. Dostupné z: www.antropoweb.cz/cs/konstruktivismus-a-politika-identity
- BAUMAN, Z. *Globalizace: Důsledky pro člověka*. Dotisk prvního vydání. Praha: Mladá fronta, 2000.
- BAUMAN, Z. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta, 2002.
- BAUMAN, Z. *Úvahy o postmoderní době*. Vydání druhé, dotisk. Praha: Sociologické nakladatelství, 2006.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK, 1999.
- BERGSON, H. *Čas a svoboda: O bezprostředních datech vědomí*. Praha: Filosofía, 1994.
- BERGSON, H. *Myšlení a pohyb*. Praha: Mladá fronta, 2003.
- Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad*. 17. (8. opravené) vydání. Praha: Česká biblická společnost, 2009.
- BORSCHIED, P. *Virus času*. Praha: Mladá fronta, 2007.
- CMOREJ, P. *Úvod do logické syntaxe a sémantiky*. Praha: Triton, 2002.
- CORETH, E. et al. *Filosofie 20. století*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2006.
- ČAPEK, R. *Moderní didaktika: lexikon hodnotících a výukových metod*. Vydání 1., dotisk 8. Praha: Grada, 2021.
- DESCARTES, R. *Meditationes de prima philosophia: Meditace o první filosofii*. Třetí vydání. Praha: OIKOYMENH, 2015.
- ELIADE, M. *Mýtus o věčném návratu*. Praha: OIKOYMENH, 1993.

- ERIKSEN, T. H. Media Speed: notes on an accelerating culture. In ALMQVIST, K., LINKLATER, A., eds. *Media and Media Power: Perspectives from the Engelsberg seminar 2004*. Stockholm: Axel and Margaret Ax, 2005, s. 97–107.
- ERIKSEN, T. H. Mind the Gap: Flexibility, Epistemology and the Rhetoric of New Work. In *Cybernetics And Human Knowing*. 2005, vol. 12, no. 1–2, s. 50–60.
- ERIKSEN, T. H. *Odpady: Odpad ve světě netušených vedlejších účinků*. Brno: Doplněk, 2015.
- ERIKSEN, T. H. *Syndrom velkého vlka: Hledání štěstí ve společnosti nadbytku*. Brno: Doplněk, 2010.
- ERIKSEN, T. H. *Tyranie okamžiku*. Třetí vydání. Brno: Doplněk, 2018.
- Gaining the Attention*. In *National Journal of Education*. 1877, vol. 5, no. 13, s. 147–148.
- GOTTSCHALL, J. *The Storytelling Animal: How Stories Make Us Human*. New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 2012.
- HAVLÍČEK, Ondřej. Pozornost v kognitivní psychologii [online]. 20. 6. 2014 [vid. 1. 3. 2022]. Dostupné z: www.ondrejhavlicek.com/2014/06/pozornost-v-kognitivni-psychologii/. (Zdroj neobsahuje paginaci.)
- HEIDEGGER, M. *Bytí a čas*. Třetí, opravené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2018.
- HORŇÁKOVÁ, M. Poruchy chování a emoční poruchy. In LECHTA, V. (ed.) *Inkluzivní pedagogika*. Praha: Portál, 2016, s. 362–377.
- JEŘÁBEK, H. Marienthal: Nezaměstnaná obec ve výzkumu Paula Lazarsfelda, Marie Jahodové a Hanse Zeisela. In *Sociologický časopis*. 1997, roč. 33, č. 3, s. 321–338.
- JURINA, J. Postmodernizmus a názory jeho zástancov. In *Studia Aloysiana: Ročenka Teologickej fakulty Trnavskej univerzity 2004*. Bratislava: Teologická fakulta Trnavskej univerzity, 2004, s. 145–149.
- KABELE, J. Sociální konstruktivismus. In *Sociologický časopis*. 1996, roč. 32, č. 3, s. 317–337.
- KALHOUS, Z., OBST, O. et al. *Školní didaktika*. Vydání druhé. Praha: Portál, 2009.
- KANT, I. *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH, 2001.
- KARFÍKOVÁ, L. *Čas a řeč*. Praha: OIKOYMENH, 2007.

- KIERKEGAARD, S. A. *Současnost*. Ve Votobii vydání první (podle původního vydání: Mladá fronta, 1969). Olomouc: Votobia, 1996.
- KNECHT, P. Didaktická transformace aneb od „didaktického zjednodušení“ k „didaktické rekonstrukci“. In *Orbis scholae*. 2007, roč. 2, č. 1, s. 68–78.
- KNECHT, P. O nedostatku času a akademickém nestihání. In *Pedagogická orientace*. 2018, roč. 28, č. 1, s. 3–4.
- KUBÁTOVÁ, H. *Sociologie životního způsobu*. Praha: Grada, 2010.
- LEVINAS, E. *Objevování existence s Husserlem a Heideggerem*. Červený Kostelec: Pavel Mevart, 2014.
- LIPOVETSKY, G. *Hypermoderní doba: Od požitku k úzkosti*. Praha: Prostor, 2013.
- LORRIS, Guillaume de. *Román o růži*. Překlad Otto František Babler. Praha: Odeon, 1977.
- MACHULA, T. *Filosofie přírody*. Praha: Krystal OP, 2007.
- MAREŠ, J. Člověk a subjektivní čas. In *Studia pedagogica*. 2010, roč. 15, č. 1, s. 9–27.
- McDARRAH, T. Time Is On Your Side: A Philosophical Guide To Quitting The Race Against Time [online]. Forbes. 7. 1. 2022. [cit. 8. 1. 2022]. Dostupné z: https://www.forbes.com/sites/teddymcdarrah/2022/01/07/time-is-on-your-side-a-philosophical-guide-to-quitting-the-race-against-time/?fbclid=IwAR2FreWc7UfOoJk5F59jVFIJmZ9cjWYDncHLjYBBb8v_HI3nMinjklQWy4
- MERLEAU-PONTY, M. *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH, 2013.
- NOVÁK, L., DVOŘÁK, P. *Úvod do logiky aristotelské tradice*. Vydání druhé (v Krystalu první). Praha: Krystal OP, 2011.
- NOVÁK L., VOHÁNKA, V. *Kapitoly z noetiky a epistemologie*. Praha: Krystal OP, 2015.
- O'LEARY, J. V., WRIGHT, F. Social Constructivism and the Group-as-a-Whole. In *Group*. 2005, vol. 29, no. 2, p. 257–276.
- ONG, W. J. *Technologizace slova: Mluvená a psaná řeč*. Praha: Karolinum, 2006.
- ONSTAD, K. *The Weekend Effect: The Life-Changing Benefits of Taking Two Days Off*. London: Piatkus, 2019.
- PATOČKA, J. *Péče o duši III*. Praha OIKOYMENH, 2002.

- PAVELKOVÁ, I. *Motivace žáků k učení*. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 2002.
- PECK, S. M. *Nevyšlapanou cestou: Nová psychologie lásky, tradičních hodnot a duchovního růstu*. Třetí vydání – dotisk. Praha: Argo, 1996.
- PELLETIER, E. *Porucha pozornosti bez hyperaktivity: Pomoc rodičům a učitelům*. Praha: Portál, 2014.
- PEREGRIN, J. *Filosofie a jazyk: eseje a úvahy*. Praha: Triton, 2003.
- PETTY, G. *Moderní vyučování*. Praha: Portál, 1996.
- PIEPER, J. *Vol'ný čas a kult*. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v spolupráci s kapucínským vydavatel'stvom Minor, 2017.
- PLATÓN. *Faidros*. In *Spisy II: Parmenidés, Filébos, Symposion, Faidros, Alkibiadés I, II, Hipparchos a Milovníci*. Praha: OIKOYMENH, 2003.
- PLHÁKOVÁ, A. *Učebnice obecné psychologie*. 8. dotisk. Praha: Academia, 2017
- PRŮCHA, J. Determinanty reálné výuky. In *Pedagogika: časopis pro vědy o vzdělávání a výchově*. 1987, č. 4, s. 395–415.
- PRŮCHA, J., WALTEROVÁ, E., MAREŠ, J. *Pedagogický slovník*. 6. aktualizované a rozšířené vydání. Praha: Portál, 2009.
- ROSE, E. Continuous Partial Attention: Reconsidering the Role of Online Learning in the Age of Interruption. In *Educational Technology*, 2010, vol. 50, no. 4, s. 41–46.
- SENECA, L. A. O krátkosti života. In Tentýž. *O duševním klidu*. 2. vydání. Praha: Arista spolu s nakladatelstvím Baset, 2004, s. 153–181.
- SCHMIDINGER, H. *Úvod do metafyziky*. Praha: OIKOYMENH, 2012.
- SIEGLOVÁ, D. *Konec školní nudy: Didaktické metody pro 21. století*. Praha: Grada, 2019. S. 18.
- SMALL, G., VORGAN, G. Meet Your iBrain. In *Scientific American Mind*. 2008, vol. 19, no. 5, s. 43–49.
- SOKOL, J. *Čas a rytmus*. Druhé, rozšířené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2004.
- STÖRIG, H. J. *Malé dějiny filozofie*. Praha: Zvon, 1991.
- ŠUBRT, J. K vývoji názorů na problém času v sociologii. In *Sociologický časopis*. 1993, roč. 29, č. 4, s. 471–492.

- TORNAU, Ch. Saint Augustine [online]. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Summer 2020 Edition. Dostupné z:
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/augustine/>
- URBAN, L. *Sociologie: Klíčová témata a pojmy*. Praha: Grada, 2017.
- VÁGNEROVÁ, M. *Psychologie osobnosti*. Praha: Karolinum, 2010.
- VÍCH, M. Čas pohledem (nejen) fenomenologické filosofie. In *E-LOGOS*. 2008, vol. 15, iss. 1, p. 1-36.
- VOSTAL, F. *Accelerating Academia: The Changing Structure of Academic Time*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2016.
- WITTGENSTEIN, L. *Tractatus logico-philosophicus*. Druhé, opravené vydání. Praha: OIKOYMENH, 2017.
- ZEMANOVÁ, V. *Ukazatele produktivity kapitálu*. Praha, 2022. Diplomová práce. Vysoká škola ekonomická v Praze.
- ŽÁČKOVÁ, L. „Nestíháme!“. *Časový tlak a nedostatek času v soudobé společnosti*. České Budějovice, 2014. Bakalářská práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.